Переклад І. Сенненка

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

1833— 1836

Бережи честь змолоду.

Прислів'я

РОЗДІЛ І

СЕРЖАНТ ГВАРДІЇ

— Був би гвардії він завтра ж капітан.

— То непотрібна річ; хай в армії послужить.

— Чудово сказано! Нехай собі потужить...

.....

Та батько хто його?

Княжнін

Батько мій Андрій Петрович Гриньов замолоду служив при графі Мініху і вийшов у відставку прем'єр-майором в 17... році. З того часу жив у своєму Симбірському селі, де й одружився з панною Авдотією Василівною Ю., дочкою бідного тамтешнього дворянина. Нас було дев'ятеро чоловік дітей. Всі мої брати і сестри померли в дитинстві.

Матінка була ще мною вагітна, як вже я був записаний в Семенівський полк сержантом, з ласки майора гвардії князя Б., близького нашого родича. Коли б над усяку сподіванку матінка народила дочку, то батечко заявив би куди належало про смерть сержанта, що не з явився, і справа на тому й скінчилася б. Вважалося, що я у відпустці до закінчення наук. В ті часи виховувалися ми не по-теперішньому. З п'ятилітнього віку віддано мене було під нагляд стременному Савельїчу, за тверезу поведінку призначеному мені за слугу. Під його наглядом дванадцяти років навчився я російської грамоти і міг дуже розумно говорити про властивості хорта. В цей час батечко найняв для мене француза, мосьє Бопре, якого виписали з Москви разом з річним запасом вина і прованської олії. Приїзд його дуже не сподобався Савельїчу. "Слава богу,— бурчав він про себе,— здається, дитя вимите, причесане, нагодоване. Дуже десь потрібно витрачати зайві гроші і наймати мусьє, начебто і своїх людей невистачає!"

Бопре на батьківщині своїй був перукарем, потім у Пруссії солдатом, потім приїхав у Росію pour etre outchitel*, не дуже розуміючи значення цього слова. Він був добрий хлопець, але легковажний і безпутний до краю. Головною його вадою була пристрасть до прекрасної статі; частенько за свої ніжності діставав він стусани, від яких охав цілу добу. До того ж не був він (за його висловом) і ворогом пляшки, тобто (кажучи по-російському) любив хильнути над міру. А тому, що вино подавалося у нас тільки на обід, та й то по чарочці, причому вчителя звичайно й проминали, то мій Бопре дуже швидко звик до російської настійки і навіть почав віддавати їй перевагу перед винами своєї батьківщини, як незрівнянно кориснішій для шлунку. Ми зразу ж порозумілися, і хоч за контрактом мусив він був учити мене по-французькому, по-німецькому і всіх наук, та він вирішив за краще нашвидку навчитися від мене так-сяк балакати по-російському,— і потім кожен з нас займався вже своєю справою. Ми жили душа в душу. Іншого ментора я й не бажав. Але незабаром доля нас розлучила, і ось через який випадок:

Праля Палашка, товста й ряба дівка, і сліпа на одне око керівниця Акулька якось умовилися одночасно кинутися матінці до ніг; вони

повинилися в злочинній слабості і з плачем скаржилися на мусьє, що спокусив їх, недосвідчених. Матінка жартувати з цим не любила і поскаржилася батечкові. У нього розправа була коротка. Він звелів негайно покликати каналію француза. Доповіли, що мусьє давав мені свій урок. Батечко пішов у мою кімнату. В цей час Бопре спав на ліжку сном безневинності. Я був зайнятий ділом. Треба знати, що для мене виписана була з Москви географічна карта. Вона висіла на стіні без усякого вжитку і давно спокушала мене шириною і добротністю паперу. Я вирішив зробити з неї змія і, користуючись сном Бопре, взявся до роботи. Батечко увійшов у той самий час, коли я прилагоджував мочальний хвіст до Мису Доброї Надії. Побачивши мої вправи з географії, батечко скубнув мене за вухо, потім підбіг до Бопре, розбудив його дуже необережно і став обсипати докорами. Бопре в замішанні хотів був підвестися й не міг: бідолашний француз був п’яний, як ніч. Сім бід — один одвіт. Батечко за комір підняв його з ліжка, виштовхав з дверей і того ж дня вигнав з двору, на невимовну радість Савельїча. Тим і кінчилося моє виховання.

Я жив недоуком, ганяючи голубів і граючи в довгої лози з дворовими хлоп'ятами. Тимчасом минуло мені шістнадцять років. Тут доля моя змінилася.

Якось восени матінка варила в вітальні медове варення, а я, облизуючися, дивився на киплячу пінку. Батечко біля вікна читав Придворний календар, який він щороку одержував. Ця книга мала завжди великий на нього вплив: ніколи не перечитував він її без особливої цікавості, і читання це викликало в нього завжди незвичайне хвилювання жовчі. Матінка, знавши напам'ять всі його звички і звичаї, завжди старалася засунути нещасну книгу якомога далі, і таким чином Придворний календар не потрапляв йому на очі інколи цілими місяцями. Зате, коли він випадково його знаходив, то було цілими годинами не випускав уже з своїх рук. Отже, батечко читав Придворний календар, час від часу знизуючи плечима і проказуючи впівголоса: "Генерал-поручик!.. Він у мене в роті був сержантом!.. Обох російських орденів кавалер!.. А чи

давно ми..." Нарешті батечко шпурнув календар на диван і поринув у задуму, що не провіщала нічого доброго.

Раптом він звернувся до матінки: "Авдотіє Василівно, а скільки років Петруші?"

— Та оце пішло сімнадцяте літечко,— відповіла матінка.— Петруша народився того самого року, коли осліпла на одно око тіточка Настасія Герасимівна, і коли ще...

"Гаразд,— перебив батечко,— пора його на службу. Годі йому бігати по дівочих та лазити по голубниках".

Думка про скору розлуку зі мною так вразила матінку, Що вона впустила ложку в каструльку, і сльози потекли по її обличчі. Навпаки, важко описати моє захоплення. Думка про службу зливалася в мене з думками про свободу, про розваги петербурзького життя. Я уявляв себе офіцером гвардії, що на думку мою було верхом благополуччя людського.

Батечко не любив ні зміняти своїх намірів, ні відкладати їх виконання. День від'їзду мого був призначений. Напередодні батечко сказав, що має намір писати зі мною До майбутнього мого начальника, і звелів подати перо і папір.

Не забудь, Андрію Петровичу,— сказала матінка,— вклонитися і від мене князеві Б.; я, мовляв, сподіваюся, що він не залишить Петрушу без своєї ласки.

— Що за дурниці!—відповів батечко, нахмурившись.— З якої речі буду я писати князеві Б.?

— Але ж ти сказав, що зволиш писати до начальника Петруші.

— Ну, а далі?

— Таж начальник Петруші — князь Б. Адже Петруша записаний в Семеновський полк.

— Записаний! А яке мені діло, що він записаний? Петруша в Петербург не поїде. Чого навчиться він, служачи в Петербурзі? тринькати гроші та волочитися? Ні, хай він послужить в армії, та потягне лямку, та понюхає пороху, та буде солдат, а не шаматон. Записаний у гвардію! Де його паспорт? дай його сюди.

Матінка знайшла мій паспорт, що лежав у її шкатулці разом з сорочкою, в якій мене хрещено, і подала його батечкові тремтячою рукою. Батечко прочитав його з увагою, поклав перед собою на стіл і почав свій лист.

Цікавість мене мучила: куди ж відправлять мене, якщо вже не в Петербург? Я не зводив очей з пера батечкового, яке рухалося досить повільно. Нарешті він кінчив, запечатав листа в одному пакеті з паспортом, скинув окуляри і, підкликавши мене, сказав: "Ось тобі лист до Андрія Карловича Р., мого давнього товариша й друга. Ти їдеш в Оренбург служити під його начальством".

Отже, всі мої блискучі надії загинули! Замість веселого петербурзького життя чекала на мене нудьга в краю глухому й віддаленому. Служба, про яку за хвилину думав я з таким захопленням, здалася мені тяжким нещастям. Та спорити було марно! На другий день вранці підвезено було до ґанку дорожню кибитку; поклали в неї чемодан, погрібець з чайним прибором і клунки з булками й пирогами, останніми знаками домашніх пестощів. Батьки мої благословили мене. Батечко сказав мені: "Прощай, Петре, служи вірно, кому присягнеш; слухай начальників; за їх ласкою не ганяйся; на службу не напрошуйся; від служби не відмовляйся; і пам'ятай прислів'я: "бережи одежину знову, а честь змолоду". Матінка в сльозах наказувала мені берегти моє здоров'я, а Савельїчу дивитися за дитиною. Наділи на мене заячий кожух, а зверху лисячу шубу. Я сів у кибитку з Савельїчем і рушив у дорогу, заливаючись сльозами.

Тієї ж ночі приїхав я в Сімбірськ, де мав пробути добу, для закупівлі потрібних речей, що й було доручено Савельїчу. Я зупинився в трактирі. Савельїч зранку пішов по крамницях. Дивитися з вікна на брудний провулок надокучило і я пішов блукати по всіх кімнатах. Зайшовши в більярдну, побачив я високого пана, років тридцяти п'яти, з довгими чорними вусами, в халаті, з києм у руці і з люлькою в зубах. Він грав з маркером, котрий, як вигравав, випивав чарку горілки, а програвши, мусив лізти під більярд рачки. Я став дивитися на їх гру. Що далі вона тривала, то прогулянок рачки ставало все більше, поки нарешті маркер зостався під більярдом. Пан виголосив над ним кілька сильних виразів на зразок надгробного слова і запропонував мені зіграти партію. Я відмовився через невміння. Це здалося йому, очевидно, дивним. Він подивився на мене начебто з жалем; одначе ми розговорилися. Я довідався, що його звати Іван Іванович Зурін, що він ротмістр ** гусарського полку і пробував в Сімбірську при прийомі рекрутів, а стоїть в трактирі. Зурін запросив мене пообідати з ним разом чим бог послав, по-солдатському. Я охоче погодився. Ми сіли за стіл. Зурін пив багато і частував і мене, кажучи, що треба звикати до служби; він розповідав мені армійські анекдоти, від яких я зо сміху мало не падав, і ми встали з-за столу справжніми приятелями. Тут взявся він навчити мене грати на більярді. "Це,— казав він,— потрібне для нашого брата служивого. В поході, наприклад, прийдеш в містечко — чим скажеш зайнятися? Не все ж бити жидів. Мимоволі підеш в трактир і станеш грати на більярді; а для цього треба вміти грати!" Я цілковито був переконаний і з великою старанністю узявся до навчання. Зурін голосно підбадьорював мене, дивувався з моїх швидких успіхів і, після кількох уроків, запропонував мені грати на гроші, по півкопійки, не для виграшу, а так, Щоб тільки не грати даром, бо це, за його словами, найгірша звичка. Я погодився і на це, а Зурін звелів подати пуншу і умовив мене покуштувати, знов кажучи, що до служби треба мені звикати, а без пуншу яка й служба! Я послухав його. Тимчасом гра наша тривала. Чим частіше потягав я з своєї склянки, тим ставав відважніший. Кулі щохвилини летіли в мене через борт; я гарячився, лаяв маркера, який рахував господь відає як, раз у раз помножував гру, словом —поводився, як хлоп'я, що вирвалося на волю. Тимчасом години збігли непомітно. Зурін глянув на годинник, поклав кий,

і сказав мені, що я програв сто карбованців. Це трохи мене збентежило. Гроші мої були у Савельїча. Я став просити пробачення. Зурін мене перебив: "Годі-бо! Не зволь і турбуватися. Я можу й почекати, а поки що їдьмо до Аринушки".

Що поробиш? День я кінчив так само безпутно, як і почав. Ми повечеряли в Аринушки. Зурін раз у раз мені підливав, повторюючи, що до служби треба звикати. Вставши з-за стола, я ледве тримався на ногах; опівночі Зурін одвіз мене в трактир.

Савельїч зустрів нас на ґанку. Він ахнув, побачивши безсумнівні ознаки моєї ретельності до служби. "Що це, паничу, з тобою сталося?— сказав він жалібним голосом,— де це ти набрався? Ох ти, господи! Зроду такого гріха не бувало!" — Мовчи, старий шкарбун! — відповів я йому, запинаючись; — ти, мабуть, п'яний, іди спати... і вклади мене.

На другий день я прокинувся з болем у голові, невиразно пригадуючи собі вчорашні події. Думки мої перебив Савельїч, що ввійшов до мене з чашкою чаю. "Рано, Петре Андрійовичу,— сказав він мені, хитаючи головою,— рано починаєш гуляти. І в кого ти вдався? Здається, ні батечко, ні дідусь п'яницями не були; про матінку й казати нічого: зроду, крім квасу, в рот нічого не зволила брати. А хто всьому винен? проклятий мусьє. Тільки й знав, що до Антипівни біжить: "Мадам, же ву прі** горількю". От тобі й же ву прі! Нічого сказати: на добре напутив, собачий син. І треба ж було наймати за дядьку бусурмана, наче у пана немає й своїх людей!"

Мені було соромно. Я відвернувся і сказав йому: "Іди собі, Савельїч; я чаю не хочу". Але Савельїча не легко було спинити, коли він візьметься за проповідь. "Ось бач, Петре Андрійовичу, як воно ото гуляти. І голівоньці важко, і їсти не хочеться. Чоловік питущий ні на що не придатний... Випий лишень огіркового розсолу, а найкраще похмелитися півскляночкою настойки. Чи не звелиш?"

В цей час хлопчик увійшов і подав мені записку від І. І. Зуріна. Я розгорнув її і прочитав такі рядки:

"Шановний Петре Андрійовичу, будь ласка, пришли мені з моїм хлопцем сто карбованців, які ти мені вчора програв. Мені вкрай потрібні гроші.

Готовий до послуг

Іван Зурін".

Робити було нічого. Я взяв на себе вигляд байдужий і, звертаючись до Савельїча, котрий був і грошей, і білизни, і справ моїх ревнитель, наказав віддати хлопчикові сто карбованців. "Як! навіщо?" — спитав здивований Савельїч.— Я їх йому винен,— відповів я з можливою холодністю.— "Винен!— заперечив Савельїч, який дедалі все більше дивувався,— та коли ж, паничу, встигти заборгувати йому? Справа якась непевна. Воля твоя, паничу, а грошей я не дам".

Я подумав, що коли цієї рішучої хвилини не переспорю впертого старого, то вже згодом важко мені буде звільнитися від його опіки, і глянувши на нього гордо, сказав:— Я твій пан, а ти мій слуга. Гроші мої. Я їх програв, бо так мені схотілося. А тобі раджу не мудрувати і робити те, що тобі наказують.

Савельїч так був уражений моїми словами, що сплеснув руками і остовпів.— Чого ж ти стоїш!—закричав я сердито. Савельїч заплакав. "Батечку, Петре Андрійовичу,—промовив він тремтячим голосом,— не дай померти мені з туги. Світочку мій! послухай мене, старого: напиши отому розбишаці, що ти пожартував, що у нас і грошей таких не водиться. Сто карбованців! Боже ти милостивий! Скажи, що тобі батьки рішуче заборонили грати, хіба що на горіхи..."— Годі патякати,— перебив я суворо,— давай сюди гроші, або я тебе в шию прожену.

Савельїч подивився на мене з глибокою тугою і пішов по мій борг. Мені було шкода бідолашного старика; але я хотів вирватися на волю і довести, що я вже не дитина. Гроші були віддані Зуріну. Савельїч поспішив вивезти мене з проклятого трактиру. Він прийшов із звісткою, що коні запряжені. З неспокійною совістю і з безмовним каяттям виїхав я з Сімбірська, не попрощавшися з моїм учителем і не гадаючи з ним коли-небудь побачитися.

*Щоб бути вчителем (франц.).

**Прошу вас (франц.).

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ II

ВОЖАТИЙ

Сторона моя, сторононько,

Сторононько незнайомая!

Що не сам же я на тебе зайшов,

Що не добрий кінь та мене завіз:

Завезли мене, доброго молодця.

Спритність, жвавість молодецькая,

Та шинкарське випиваннячко.

Стародавня пісня

Дорожні думки мої були не дуже приємні. Програш мій, як на тодішні ціни, був неабиякий. Я не міг не визнати в душі, що поведінка моя в сімбірському трактирі була безглузда, і почував себе винним перед Савельїчем. Все це мене мучило. Старий похмуро сидів на передку, одвернувшись від мене, і мовчав, зрідка тільки покрякуючи. Я неодмінно хотів з ним помиритися і не знав, з чого почати. Нарешті я сказав йому: "Та ну-бо, Савельїчу! годі, помиримося, винен; бачу сам, що винен. Я вчора накоїв дурниць, а тебе даремно образив. Обіцяю надалі поводитися розумніше і слухати тебе. Ну, не сердься; помиримось".

— Ех, батечку Петре Андрійовичу!— відповів він, глибоко зітхнувши.— Сердитий я на самого себе; сам я у всьому винен. Як мені було залишати тебе самого в трактирі! Що поробиш? Гріх поплутав: надумав забрести до дячихи, побачитися з кумою. А воно: зайшов до куми, та засів до тюрми. Біда та й тільки!.. Як з'явлюся я на очі панам? що скажуть вони, як довідаються, що дитя п'є й гуляє.

Щоб утішити бідолашного Савельїча, я дав йому слово надалі без його згоди не витрачати й копійки. Він потроху заспокоївся, хоч усе ще зрідка бурчав про себе, хитаючи головою: "Сто карбованців! легко сказати!"

Я наближався до місця свого призначення. Круг мене простягалися сумні пустині, перетяті горбами та ярами. Все вкрите було снігом. Сонце сідало. Кибитка їхала вузькою дорогою, або вірніше по сліду, прокладеному селянськими саньми. Раптом ямщик став поглядати вбік і нарешті, скинувши шапку, обернувся до мене і сказав: "Пане, чи не скажеш повернутися?"

— Це ж чого?

— Пора ненадійна; вітер злегка підіймається;—бачиш, як він змітає порошу.

— Ну то й що!

— А бачиш там що? (Ямщик показав батогом на схід).

— Я нічого не бачу, крім білого степу та ясного неба.

— А он-он: оту хмарку.

Я й справді побачив край неба білу хмарку, яка здалась мені спочатку далеким горбочком. Ямщик пояснив мені, що хмарка провіщає буран.

Я чув про тамтешні хуртовини і знав, що вони заносили цілі обози. Савельїч, згідно з думкою ямщика, радив повернутися. Але вітер здався мені не великим; я сподівався доїхати завчасно до найближчої станції і звелів їхати швидше.

Ямщик погнав; але все поглядав на схід. Коні бігли Дружно. Вітер тимчасом дедалі дужчав. Хмаринка обернулась в білу хмару, яка важко підіймалась, росла і поступово облягала небо. Пішов дрібний сніг — і раптом повалив лапатий.— Вітер завив; знялась хуртовина. За одну мить темне небо змішалося з сніжним морем. Все зникло. "Ну, пане,— закричав ямщик,— біда: буран!.."

Я виглянув з кибитки: все було морок і вихор. Вітер вив з такою лютою виразністю, що здавався живим; сніг засипав мене і Савельїча; коні йшли ступою— і незабаром стали.

— Чого ж ти не їдеш?—спитав я ямщика нетерпляче.— "Та куди їхати?— відповів він, злазячи з передка,— не знати й так куди заїхали: дороги нема і мла кругом". Я почав був його лаяти. Савельїч за нього заступився: "І охота було не слухати,—казав він сердито,—повернувся б на постоялий двір, напився б чаю, спочивав би собі до ранку, буря б ущухла, рушили б далі. І куди поспішаємо? Коли б хоч на весілля!" Савельїч мав рацію. Робити було нічого. Сніг так і валив. Біля кибитки

виростав замет. Коні стояли, понуривши голову й інколи здригуючи. Ямщик ходив кругом, знічев'я поправляючи упряж. Савельїч бурчав; я дивився на всі боки, сподіваючися побачити хоч ознаку житла або дороги, але нічого не міг розрізнити, крім каламутного кружляння хуртовини... Раптом побачив я щось чорне. "Гей, ямщик!—закричав я,— дивись: що там таке чорніє?" Ямщик став придивлятися.— А бог знає, пане,— сказав він, сідаючи на своє місце:—віз не віз, дерево не дерево, а здається, що ворушиться. Мабуть, або вовк, або людина.

Я наказав їхати на незнайомий предмет, який одразу і став посуватися нам назустріч. Через дві хвилини ми зрівнялися з людиною. "Гей, добрий чоловіче!— закричав йому ямщик.— Скажи, чи не знаєш, де дорога?"

— Та дорога тут; я стою на твердій смузі,— відповів подорожній,— та що з того?

— Слухай, мужичок,— сказав я йому,— чи ти знаєш цей край? Чи не взявся б ти довести мене до ночівлі?

— Край мені знайомий,— відповів подорожній,— слава богу, сходжений і з'їжджений вздовж і впоперек. Та, бач, яка погода: якраз зіб'єшся з дороги. Краще тут спинитися та переждати, може, буран стихне та небо проясниться: тоді знайдемо дорогу по зірках.

Його спокій підбадьорив мене. Я вже вирішив, поклавшись на божу волю, ночувати серед степу, як раптом подорожній сів проворно на передок і сказав ямщикові: "Ну, слава богу, житло недалеко; звертай праворуч та й їдь".

— А чому їхати мені праворуч?— спитав ямщик незадоволено.— Де ти бачиш дорогу? Воно так: коні чужі, хомут не свій, поганяй не стій.— Мені здалося, що ямщик має рацію. "Справді,— сказав я,— чому ти думаєш, що житло недалечке?"—А тому, що вітер звідти потяг,—відповів

подорожній,— і я чую, димом війнуло; значить, село близько.— Кмітливість його і тонкість чуття мене здивували. Я звелів ямщикові їхати. Коні важко ступали по глибокому снігу. Кибитка тихо посувалася, то з'їжджаючи на замет, то падаючи в яму і перевалюючись то на один, то на другий бік. Це схоже було на плавання судна по бурхливому морю. Савельїч охав, щохвилини штовхаючись об мої боки. Я опустив циновку, закутався в шубу і задрімав, заколисаний співом бурі і качкою тихої їзди.

Мені приснився сон, якого ніколи не міг я забути і в якому й досі бачу щось пророче, коли співставляю з ним дивні обставини мого життя. Читач вибачить мені: бо, мабуть, знає з досвіду, як властиво людині вірити в забобони, незважаючи на всіляке презирство до марновірства.

Я перебував у тому стані почуттів і душі, коли дійсність, відступаючи перед мріями, зливається з ними в невиразних видіннях першосоння. Мені здавалося, буран ще лютував, і ми ще блукали по сніговій пустині... Раптом побачив я ворота, і в'їхав на панський двір нашої садиби. Першою думкою моєю було побоювання, щоб батечко не розгнівався на мене за мимовільне повернення під стріху батьківську і не визнав би його за навмисний непослух. З неспокоєм я вистрибнув з кибитки і бачу: матінка зустрічає мене на ґанку з виглядом глибокого засмучення. "Тихіше,— каже вона мені,— батько хворий при смерті і хоче з тобою попрощатися". — Вражений страхом, я йду за нею в спальню. Бачу, кімната слабо освітлена; біля постелі стоять люди з сумними обличчями. Я тихенько підходжу до постелі; матінка піднімає запону і каже: "Андрію Петровичу, Петруша приїхав; він повернувся, довідавшись про твою недугу; благослови його". Я став на коліна і підвів очі мої на хворого. Що ж?.. Замість батька мого, бачу в постелі лежить мужик з чорною бородою, весело на мене поглядаючи. Я з подивом обернувся до матінки, кажучи їй:—Що це значить? Це не батечко. І з якої мені речі просити благословення у мужика?— "Все одно, Петрушо,— відповіла мені матінка, — це твій весільний батько; поцілуй у нього ручку, і хай він тебе благословить..." Я не погоджувався. Тоді мужик скочив з постелі, вихопив сокиру з-за спини, і став махати на всі боки. Я хотів тікати... і не міг; в кімнаті стало повно мертвих тіл; я спотикався об тіла і ковзав у кривавих

калюжах... Страшний мужик ласкаво мене кликав, кажучи: "Не бійся, підійди під моє благословення..." Жах і подив охопили мене... І в цю мить я прокинувсь; коні стояли; Савельїч смикав мене за руку, кажучи: "Виходь, паничу, приїхали".

— Куди приїхали? — спитав я, протираючи очі.

— На постоялий двір. Господь поміг, наткнулися прямо на огорожу. Виходь, паничу, скоріше та погрійся.

Я виліз із кибитки. Буран ще тривав, хоч з меншою силою. Було так темно, хоч в око стрель. Хазяїн зустрів нас біля воріт, тримаючи ліхтар під полою, і ввів мене в горницю, тісну, але досить чисту; лучина освітлювала її. На стіні висіла гвинтівка й висока козацька шапка.

Хазяїн, родом яїцький козак, мужик, як здавалося, років шістдесяти, був ще свіжий і бадьорий. Савельїч вніс за мною погрібець, звелів розвести вогонь, щоб готувати чай, який ніколи так не здавався мені потрібен. Хазяїн пішов поратися.

— Де ж вожатий? — спитав я у Савельїча.

"Тут, ваше благородіє",— відповів мені голос зверху. Я глянув на полаті і побачив чорну бороду і двоє блискучих очей.— Що, брат, змерз? — "Ще б не змерзнути в одному благенькому арм'яку! Був кожух, та, ніде правди діти! заклав вчора у шинкаря: здалося, що мороз не великий". В цей час хазяїн увійшов з готовим самоваром; я запропонував вожатому нашому чашку чаю; мужик зліз з полатей. Зовнішність його здалася мені прикметною: він був років сорока, зросту середнього, худорлявий і широкоплечий. В чорній бороді його з'явилася просідь, жваві великі очі так і бігали. Обличчя його мало вираз досить приємний, але лукавий. Волосся було пострижене кружком; на ньому був обідраний арм'як і татарські шаровари. Я подав йому чашку чаю; він покуштував і поморщився. "Ваше благородіє, зробіть мені таку ласку,— скажіть дати

склянку горілки; чай не наш козацький напій". Я охоче вволив його бажання. Хазяїн вийняв із ставця штоф і склянку, підійшов до нього і, глянувши йому в обличчя: "Еге,— сказав він,— знову ти в нашому краю! Звідки бог приніс?" — Вожатий мій моргнув значливо і відповів приказкою: "У город літав, коноплі клював; кинула бабуся камінець — та мимо. Ну, а як ваші?"

— Та що наші!—відповів хазяїн, продовжуючи говорити наздогад.— Взялися були до вечерні дзвонити, та попадя не велить: піп у гостях, чорти на погості.— "Мовчи, дядечку,— промовив мій волоцюга,— дощ буде, грибки будуть; а будуть грибки, буде й козубок. А тепер (тут він підморгнув знову) заткни сокиру за спину: лісничий ходить. Ваше благородіє! за ваше здоров'я!" —З цими словами він узяв склянку, перехрестився і випив одним духом. Потім уклонився мені і повернувся на полаті.

Я нічого не міг тоді зрозуміти з цієї злодійської розмови; та згодом уже догадався, що йшлося про справи Яїцького війська, тоді щойно втихомиреного після бунту 1772 року. Савельїч слухав з виразом великого невдоволення. Він поглядав підозріливе то на хазяїна, то на вожатого. Постоялий двір, або по-тамтешньому, умьот, стояв осторонь, у степу, далеко від всякого селища, і дуже скидався на розбійницьке пристановище. Та робити було нічого. Не можна було й думати їхати далі. Неспокій Савельїча дуже мене тішив. Тимчасом я зібрався ночувати і ліг на лаву. Савельїч вирішив забратися на піч; хазяїн ліг на підлозі. Незабаром вся хата захропла, і я заснув як убитий.

Прокинувшися вранці досить пізно, я побачив, що буря стихла. Сонце сяяло. Сніг лежав сліпучим покровом на неозорому степу. Коні були запряжені. Я розплатився з хазяїном, який узяв з нас таку помірну плату, що навіть Савельїч з ним не заспорив і не став торгуватися за своїм звичаєм, і вчорашні підозри згладились зовсім з голови його. Я покликав вожатого, подякував за подану допомогу, і звелів Савельїчу дати йому полтиник на горілку. Савельїч нахмурився. "Полтиник на горілку!—сказав він,— за що це? За те, що ти ж зволив підвезти його до постоялого

двору? Воля твоя, паничу: немає у нас зайвих полтиників. Кожному давати на горілку, так самому скоро доведеться голодувати". Я не міг сперечатися з Савельїчем. Гроші, за моєю обіцянкою, були в повному його розпорядженні. Мені було прикро одначе, що не міг віддячити людині, яка виручила мене, якщо не з біди, то принаймні з дуже неприємного становища. "Добре,— сказав я з холодним спокоєм; — якщо не хочеш дати полтиника, то витягни йому що-небудь з моєї одежі. Він одягнений дуже легко. Дай йому мій заячий кожух".

— Схаменися, батечку Петре Андрійовичу,— сказав Савельїч.— Навіщо йому твій заячий кожух? Він його проп’є, собака, в першому ж шинку.

— Це, дідуню, вже не твій клопіт,— сказав мій бродяга,— проп'ю я чи ні. Його благородіє дарує мені шубу з свого плеча: його на те панська ласка, а твоє холопське діло не сперечатися і слухати.

— Бога ти не боїшся, розбійнику! — відповів йому Савельїч сердитим голосом.— Ти бачиш, що дитя ще не тямить, а ти й радий його обібрати, простоти його ради. Навіщо тобі панський кожушок? Ти й не натягнеш його на свої окаянні плечиська.

— Прошу не мудрувати,— сказав я своєму слузі; — зараз неси сюди кожух.

— Господи владико! — простогнав мій Савельїч.— Заячий кожух майже новісінький! і хоч би ж кому, а то п'яниці оголілому!

Одначе заячий кожух з'явився. Мужичок тут-таки став його приміряти. Справді, кожух, із якого встиг і я вирости, був трохи для нього вузький. Проте він якось примудрився і надів його, розпоровши по швах. Савельїч мало не закричав, почувши, як нитки затріщали. Бродяга був надзвичайно вдоволений моїм подарунком. Він провів мене до кибитки і сказав, низько вклонившися: "Спасибі, ваше благородіє! Хай нагородить

вас господь за вашу добрість. Вік не забуду вашої ласки".— Він пішов у свій бік, а я рушив далі, не звертаючи уваги на досаду Савельїча, і скоро забув про вчорашню завірюху, про свого вожатого і про заячий кожух.

Приїхавши в Оренбург, я прямо з'явився до генерала. Я побачив чоловіка на зріст невисокого, але вже згорбленого старістю. Довге волосся його було зовсім біле. Старий полинялий мундир нагадував воїна часів Анни Іоаннівни, в його розмові дуже помітна була німецька вимова. Я подав йому листа від батечка. При імені його він глянув на мене швидко: "Поже мій!—сказав він.— Чи ж тавно, здається, Андрій Петрович був ще твоїх літ, а тепер от вше який нього молотець! Ох, літа, літа!" — Він розпечатав листа став читати його впівголоса, роблячи свої зауваження: "Милостивий пане Андрію Карловичу, маю надію, що ваше превосходительство"... Це що за серемонії? Фуй, як йому не софісно! Звичайно: дисципліна перша річ, та хіба так пишуть до старого камрад?... "ваше превосходительство не забуло"... гм... "і... коли... покійним фельдмаршалом Мін... поході... також ?...Каролінку" ...Еге, брудер! так він ще пам'ятає старі наші пустощі? "Тепер про справу... До вас мого гульвісу"... гм... "держати в шорах"... Що таке шори? Це, мабуть, російська приказка... Що таке "держати в шорах"? —повторив він, звертаючися до мене.

— Це значить,— відповів я йому з виразом якомога безневиннішим,— поводитися ласкаво, не дуже строго, давати більше волі, держати в шорах.

— Гм, розумію... "і не давати йому волі"... ні, видно, шори значать не те... "При цьому... його паспорт"... Де ж він? А, ось... "відписати в Семенівський"... Гаразд, гаразд: все буде зроблено... "Дозволиш без чинів обняти тебе і... старим товаришем і другом" — а! нарешті догадався... і таке інше і таке інше... Ну, батечку,— сказав він, прочитавши листа і відклавши набік мій паспорт,— все уладнаємо і ти будеш офіцером переведений в ***полк, і, щоб тобі часу не гаяти, завтра ж їдь в Бєлогорську кріпость, де ти будеш у команді капітана Миронова, доброї і чесної людини. Там ти будеш на службі справжній, навчишся

дисципліни. В Оренбурзі робити тобі нічого; розваги шкідливі молодій людині. Д сьогодні ласкаво просимо: пообідати в мене".

"З кожною годиною не легше! — подумав я про себе,— яка ж мені користь з того, що ще в утробі матері я був уже гвардії сержантом! Куди мене завело? У ***полк і в глуху кріпость на кордон киргиз-кайсацьких степів!" Я пообідав у Андрія Карловича, утрьох з його старим ад'ютантом. Сувора німецька ощадність панувала за його столом, і я думаю, що страх бачити інколи зайвого гостя за своєю холостою трапезою був почасти причиною поспішного вислання мого в гарнізон. На другий день я попрощався з генералом і рушив на місце свого призначення.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ III

КРІПОСТЬ

Ми в фортеці живемо,

Воду п'єм і хліб їмо,

А як прийдуть вороги

На солдатські пироги.

Будем їх ми частувати.

Наб'ємо свинцем гармати

Солдатська пісня.

Старосвітські люди, мій батечку.

Недоросток

Бєлогорська кріпость була за сорок верст від Оренбурга. Дорога йшла над крутим берегом Яїка. Ріка ще не замерзала, і її свинцеві хвилі сумно чорніли в одноманітних берегах, вкритих білим снігом. За ними простягалися киргизькі степи. Я поринув у думки, здебільшого сумні. Гарнізонне життя було для мене мало принадним. Я намагався уявити собі капітана Миронова, мого майбутнього начальника, і уявляв його строгим, сердитим стариком, що не знав нічого, крім своєї служби, і готовий за всяку дрібницю саджати мене під арешт на хліб і воду. Тимчасом почало смеркати. Ми їхали досить швидко.— Чи далеко до кріпості? — спитав я у свого ямщика. "Недалеко,— відповів він.— Он уже видно". Я дивився на всі боки, сподіваючись побачити грізні бастіони, башти і вал; та нічого не бачив, крім сільця, оточеного дерев'яною огорожею. З одного боку стояли три чи чотири скирти сіна, напівзаметені снігом; з другого похилий вітряк, з луб'яними крилами, ліниво опущеними. — Де ж кріпость? — спитав я здивовано.— "Та оце вона", — відповів ямщик, показуючи на сільце, і з оцими словами ми в нього в'їхали. Біля воріт побачив я стару чавунну гармату; вулиці були тісні й криві; хати низенькі і здебільшого вкриті соломою. Я велів їхати до коменданта, і через хвилину кибитка спинилася перед дерев'яним будиночком, що стояв на високому місці, поблизу дерев'яної ж церкви.

Ніхто не зустрів мене. Я пішов у сіни і відчинив двері в передню. Старий інвалід, сидячи на столі, нашивав синю латку на лікоть зеленого мундира. Я звелів йому доповісти про мене. "Зайди, батечку,—відповів інвалід:—наші дома". Я увійшов у чистеньку кімнатку, прибрану по-старосвітському. В кутку стояла шафа з посудом; на стіні висів диплом офіцерський під склом і в рамі; коло нього красувалися лубочні картинки, що зображали здобуття Кістріна і Очакова, також вибір нареченої і похорон кота. Біля вікна сиділа бабуся *в тілогрійці і з хусткою на голові. Вона розмотувала нитки, які тримав, розіп'явши на руках, сліпий на одне око старичок в офіцерському мундирі. "Чого зволите, батечку?"—спитала вона, продовжуючи свою роботу. Я відповів, що приїхав на службу і з'явився з обов'язку свого до пана капітана, і з цим словом повернувся

був до сліпого на одне око старичка, вважаючи його комендантом; але хазяйка перебила завчену мною промову. "Івана Кузьмича дома нема,— сказала вона:—він пішов у гості до отця Герасима; та "се одно, батечку, я його хазяйка. Прошу любити й жалувати. Сідай, батечку". Вона гукнула дівчину і звеліла їй покликати урядника. Старичок своїм одиноким оком поглядав на мене з цікавістю. "Смію спитати,—сказав він:—ви в якому полку зволили служити?" Я задовольнив його цікавість. "А смію спитати, — казав він далі,— чого зволили ви перейти з гвардії в гарнізон?"—Я відповів, що така була воля начальства. "Либонь, за негідні для гвардії офіцера вчинки",— продовжував невтомний запитувач.—"Годі плескати казна-що,—сказала йому капітанша; —ти бачиш, молодий чоловік з дороги стомився; йому не до тебе... (держи лишень руки пряміше...) А ти, мій батечку,— казала вона, звертаючись до мене,— не журися, що тебе запроторили в нашу глушину. Не ти перший, не ти останній. Стерпиться, злюбиться. Швабріна Олексія Івановича ось уже п'ятий рік як до нас переведено за смертогубство. Бог знає який гріх його поплутав; він, бач, поїхав за місто з одним поручиком, та взяли з собою шпаги, та й почали один одного штрикати; от Олексій Іванович і заколов поручика, та ще при Двох свідках! Що накажеш робити? На гріх майстра нема".

В цю хвилину увійшов урядник, молодий і ставний козак. "Максимовичу! — сказала йому капітанша.—Знайди п. офіцерові квартиру, та чистеньку".— "Слухаю, Василісо Єгорівно,— відповів урядник.— Чи не влаштувати його благородіє в Івана Полежаєва?" — "Не вигадуй, Максимовичу,— сказала капітанша,— у Полежаєва і так тісно; він же мені кум і пам'ятає, що ми його начальники. Одведи п. офіцера... як ваше ім'я й по батькові, мій батечку? Петро Андрійович?.. Одведи Петра Андрійовича до Семена Кузова. Він, шахрай, коня свого пустив мені у город. Ну, що, Максимовичу, чи все благополучно?"

— Все, слава богу, тихо,— відповів козак;—тільки капрал Прохоров побився в бані з Устинією Негуліною за ряжку гарячої води.

"Іване Гнатовичу! —сказала капітанша одноокому старичкові.— Розбери, що там у Прохорова з Устинією, хто правий, хто винен. Та обох і

покарай. Ну, Максимовичу, іди собі з богом. Петре Андрійовичу, Максимович одведе вас на вашу квартиру".

Я відкланявся. Урядник привів мене в хату, що стояла на високому березі ріки на самому краю кріпості. В половині хати жила сім'я Семена Кузова, другу відвели мені. В ній була одна горниця досить охайна, поділена надвоє перегородкою. Савельїч став у ній порядкувати; я почав дивитися у вузеньке віконечко. Передо мною простягся сумний степ. Навскоси стояло кілька хатинок; по вулиці бродило кілька курок. Старуха, стоячи на ґанку з коритом, скликала свиней, які відповідали їй дружелюбним рохканням. І ось у якій стороні засуджений я був проводити мою молодість! Туга взяла мене; я відійшов од віконця і ліг спати не вечерявши, незважаючи на вмовляння Савельїча, який повторював з жалем: "Господи владико! нічого їсти не зболить! Що скаже пані, коли дитя занедужає?"

На другий день вранці я тільки що почав одягатися, як двері відчинилися, і до мене ввійшов молодий офіцер, невисокий на зріст, з обличчям смуглим і напрочуд негарним, але надзвичайно жвавим. "Вибачте мені,— сказав він по-французьки,— що я без церемонії приходжу з вами познайомитись. Вчора довідався я про ваш приїзд; бажання побачити нарешті людське обличчя так опанувало мене, що я не стерпів. Ви це зрозумієте, коли поживете тут ще якийсь-час". Я догадався, що це був офіцер, виписаний з гвардії за поєдинок. Ми зразу ж познайомились. Швабрін був далеко не дурень. Розмова його була гостра й цікава. Він з великою веселістю описав мені сім'ю коменданта, його товариство й край, куди завела мене доля. Я сміявся від щирого серця, як увійшов до мене той самий інвалід, який лагодив мундир в передній коменданта, і від імені Василіси Єгорівни покликав мене до них обідати. Швабрін визвався йти зо мною разом.

Підходячи до комендантського будинку, ми побачили на майданчику чоловік з двадцять старе́ньких інвалідів з довгими косами і в трикутних капелюхах. Їх вишикувано було у фрунт. Попереду стояв комендант, старик бадьорий і високий на зріст, в ковпаку і в китайчатому халаті.

Побачивши нас, він до нас підійшов, сказав мені кілька ласкавих слів і став знову командувати. Ми зупинилися були подивитись на навчання; але він попросив нас іти до Василіси Єгорівни, пообіцявши бути слідом за нами. "А тут,— додав він,— нічого вам дивитись".

Василіса Єгорівна прийняла нас запросто й привітно і повелася зо мною, наче вік була знайома. Інвалід і Палашка накривали стіл. "Чого це мій Іван Кузьмич сьогодні так завчився! — сказала комендантша.— Палашко, поклич пана обідати. Та де ж Маша?" — Тут увійшла дівчина років вісімнадцяти, круглолиця, рум'яна, з світлорусим волоссям, гладенько зачесаним за вуха, які у неї так і палали. З першого погляду вона не дуже мені сподобалася. Я дивився на неї з упередженням: Швабрін змалював мені Машу, капітанську дочку, зовсім дурненькою. Марія Іванівна сіла в куток і стали шити. Тимчасом подали щі. Василіса Єгорівна, не бачивши чоловіка, вдруге послала по нього Палашку. "Скажи панові: гості, мовляв, ждуть, щі прохолонуть; слава богу, навчання не втече; встигне накричатися". Капітан незабаром прийшов, у супроводі одноокого старичка. "Що Це, мій батечку,— сказала йому жінка.— їсти давним-давно подано, а тебе не докличешся".— Бач-бо, Василісо Єгорівно,— відповів Іван Кузьмич,— я був зайнятий службою: солдатиків навчав.

"Та годі,— заперечила капітанша.— Тільки слави, що солдатів навчаєш: ні їм служба не дається, ні ти на ній не Розумієшся. Сидів би дома та молився богу; отак було б краще. Дорогі гості, уклінно просимо до столу".

Ми сіли обідати. Василіса Егорівна не стихала й на хвилину і засипала мене запитаннями: хто мої батьки, чи живі вони, де живуть і які у них достатки? Почувши, що в батечка триста душ селян, "не жарт! — сказала вона,— І є ж на світі багаті люди! А у нас, мій батечку, всього душ сама тільки дівка Палашка; та слава богу, живемо помаленьку. Одно лихо: Маша; дівка на відданні, а яке в неї придане? густий гребінь та віник, та алтин грошей (прости господи!), з чим в баню сходити. Гаразд, коли знайдеться добра людина; а то сиди собі в дівках віковічною

відданицею". Я глянув на Мар'ю Іванівну; вона вся почервоніла, і навіть сльози капнули на її тарілку. Мені стало жаль її, і я поспішив змінити розмову.— Я чув,— сказав я досить не до речі,— що на вашу кріпость збираються наскочити башкирці.— "Від кого, батечку, ти зволив це чути?" — спитав Іван Кузьмич.— Мені так казали в Оренбурзі,— відповів я. "Пусте! — промовив комендант.— У нас давно нічого не чути. Башкирці— народ наляканий, та й киргизців провчено. Либонь на нас не сунуться; а насунуть, то такого завдам страху, що років на десять вгамую".— І вам не страшно,— казав далі я, звертаючись до капітанші,— залишатися в кріпості, якій загрожує така небезпека? — "Звичка, мій батечку,— відповіла вона.— Тому років з двадцять як нас з полку перевели сюди, і не приведи боже, як я боялася проклятих цих нехристів! Як побачу, було, рисячі шапки, та як почую їх вереск, то чи повіриш, батечку мій, серце так і замре! А тепер так звикла, що й з місця не зрушу, як прийдуть нам сказати, що лиходії біля кріпості нишпорять".

— Василіса Єгорівна прехоробра дама,— сказав важно Швабрін.— Іван Кузьмич може це засвідчити.

— Та, правду казавши,— відповів Іван Кузьмич,— баба не з боязкого десятка.

— А Марія Іванівна?—спитав я,— така ж смілива, як і ви?

— Чи смілива Маша? — відповіла її мати.— Ні, Маша боягузка. Досі не може чути пострілу з рушниці: так і затріпоче. А як тому два роки Іван Кузьмич надумав на мої іменини палити з нашої гармати, то вона, моя голубонька, зо страху мало на той світ не пішла. З того часу вже й не стріляємо з клятої гармати.

Ми повставали з-за стола. Капітан з капітаншею пішли спати; а я пішов до Швабріна, з яким і провів цілий вечір.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ IV

ПОЄДИНОК

— То ж, будь ласка, стань у позитуру.

От побачиш, проколю як я твою фігуру!

Княжнін

Минуло кілька тижнів, і життя моє в Бєлогорській кріпості зробилося для мене не тільки стерпним, але навіть і приємним. В домі коменданта я був прийнятий як рідний. Чоловік і жінка були люди вельми шановні. Іван Кузьмич, що вийшов у офіцери з солдатських дітей, був людиною неосвіченою і простою, але найчеснішою і найдобрішою. Жінка його ним управляла, що відповідало його безтурботності. Василіса Єгорівна і на справи служби дивилася, як на свої хазяйські, і управляла кріпостю так само, як і своїм домом. Марія Іванівна скоро перестала мене соромитися. Ми познайомились. Я в ній знайшов розумну і чутливу дівчину. Непомітно я прив'язався до доброї родини, навіть до Івана Гнатовича, одноокого гарнізонного поручика, про якого Швабрін вигадав, ніби він був у недозволенному зв'язку з Василісою Єгорівною, в чому не було й тіні правди; та Швабрін про те не турбувався.

Мені було надано звання офіцера. Служба мене не обтяжувала. В богохранимій кріпості не було ні оглядів, ні навчань, ні караулів. Комендант з власного бажання вчив інколи своїх солдатів; але ще не міг добитися, щоб усі вони знали, який бік правий, який лівий, хоч багато хто з них, щоб У тому не помилитися, перед кожним поворотом знаменували себе хрестом. У Швабріна було кілька французьких книг. Я став читати, і в мене прокинулася охота до літератури. Ранками я читав, вправлявся в перекладах, а інколи і в складанні віршів. Обідав майже завжди в коменданта, де звичайно проводив решту дня, і куди ввечері інколи приходив панотець Герасим з жінкою Акулиною Памфилівною, першою

вістоношею на всю округу. З О. І. Швабріним, зрозуміло, бачився я щодня; але раз від разу розмова його ставала для мене менш приємною. Постійні жарти його про сім'ю коменданта мені дуже не подобалися, особливо ущипливі зауваження про Марію Іванівну. Іншого товариства в кріпості не було, але я іншого й не бажав.

Незважаючи на провіщання, башкирці не повставали. Спокій панував навколо нашої кріпості. Та мир був порушений раптовою міжусобицею.

Я вже казав, що я займався літературою. Спроби мої, для тодішнього часу, були непогані, і Олександр Петрович Сумароков, кілька років згодом, дуже їх похваляв. Якось пощастило мені написати пісеньку, якою я був задоволений. Відомо, що письменники інколи, під виглядом прохання порад, шукають прихильного слухача. Отже, переписавши свою пісеньку, я поніс її до Швабріна, котрий один на всю кріпость міг оцінити твори віршувальника. Після маленької передмови, вийняв я з кишені свій зошит і прочитав йому такі віршики:

Мисль любовну одганяю,

Тщусь прекрасну забувать,

І ах. Машу уникаю,

Хочу вольність я дістать!

Але очі, що вразили,

У душі моїй сумній;

Вони дух мій розбудили,

Сокрушили спокій мій

Машо, ти узнай про болі,

Серцем пожалій своїм,

Зри мене у лютій долі,

У полоні я твоїм.

— Як тобі це подобається?—спитав я Швабріна, чекаючи похвали, як дані, мені неодмінно належної. Та на превелику мою досаду, Швабрін, звичайно поблажливий, рішуче заявив, що пісня моя нехороша.

— Чому ж саме? — спитав я його, ховаючи свою досаду.

— Тому,— відповів він,— що такі вірші гідні учителя мого, Василя Кириловича Тредьяковського, і дуже нагадують мені його любовні куплетики.

Тут він взяв у мене зошит і став немилосердно розбирати кожен вірш і кожне слово, якнайдошкульніше з мене глузуючи. Я не стерпів, вихопив з його рук свій зошит і сказав, що зроду не покажу йому своїх творів. Швабрін посміявся з цієї погрози.— "Побачимо,— сказав він,— чи одержиш ти свого слова: віршотворцям потрібен слухач, як Іванові Кузьмичеві графинчик горілки перед обідом. А хто ця Маша, перед котрою ти освідчуєшся в ніжній страсті і в любовній напасті? Чи це не Марія Іванівна?"

— Не твоє діло,— відповів я нахмурившись,— хто б не була ця Маша. Не потребую ні твоєї думки, ні твоїх здогадів.

— Ого! Гонористий віршотворець і скромний любовник! — продовжував Швабрін, з кожним разом більше роздратовуючи мене,— але послухай товариської поради: коли ти хочеш мати успіх, то раджу діяти не пісеньками.

— Що це, пане, значить? Будь ласка, з'ясуй.

— Охоче. Це значить, що коли хочеш, щоб Маша Миронова ходила до тебе смерком, то замість ніжних віршиків подаруй їй пару сережок.

Кров моя закипіла.— А чому ти про неї такої думки? — спитав я, ледве стримуючи своє обурення.

— А тому,— відповів він з пекельною посмішкою,— що знаю з досвіду її вдачу і звичай.

— Ти брешеш, мерзотнику!—закричав я люто,— ти безсовісно брешеш.

Швабрін змінився на обличчі. "Це тобі так не мине,— сказав він, стиснувши мені руку.— Ви мені дасте сатисфакцію".

— Будь ласка; коли хочеш! — відповів я, зрадівши. В цю мить я готовий був розтерзати його.

Я зразу пішов до Івана Гнатовича і застав його з голкою в руках: за дорученням комендантші він нанизував гриби для сушіння на зиму. "А, Петро Андрійович! — сказав він, побачивши мене,— ласкаво просимо! Як це вас бог приніс? в якій справі, наважусь спитати?" Я в коротких словах розповів йому, що я посварився з Олексієм Івановичем, з його, Івана Гнатовича, прошу бути моїм секундантом. Іван Гнатович вислухав мене з увагою, витріщивши на мене своє єдине око. "Ви зволите говорити,— сказав він мені,— ви хочете Олексія Івановича заколоти і бажаєте, щоб я при цьому був свідком? Так чи що? смію спитати?"

— Точно гак.

— Схаменіться, Петре Андрійовичу! Що це ви затіяли! Ви з Олексієм Івановичем полаялися? Що з того? Лайка на комір не пристане. Він на вас

полихословив, а ви його вилайте; він вас у пику, а ви його у вухо, в друге, в третє — і розійдіться; а ми вас уже помиримо. А то: чи добре ж діло заколоти свого ближнього, смію спитати? І хоч би вже закололи ви його: бог з ним, з Олексієм Івановичем; я й сам до нього не охочий. Ну, а якщо він вас просвердлить! На що це буде схоже? Хто пошиється в дурні, смію спитати?

Міркування розсудливого поручика не похитнули мене. Я залишився при своєму намірі. "Як вам завгодно,— сказав Іван Гнатович; робіть, як знаєте. Та чого ж мені тут бути за свідка? З якої речі? Люди б'ються, що за дивовижа, смію спитати? Слава богу, ходив я під шведа й під турка: всього надивився".

Я так-сяк став пояснювати йому обов'язки секунданта, але Іван Гнатович не міг мене зрозуміти. "Як хочете,— сказав він.— Коли вже мені і втручатися в цю справу, так хіба піти до Івана Кузьмича та доповісти йому з обов'язку служби, що в фортеці замишляється лиходійство, не сумісне з казенним інтересом: чи не завгодно буде панові комендантові вжити належних заходів..."

Я злякався і став просити Івана Гнатовича нічого не говорити комендантові; насилу його умовив; він дав мені слово, і я вирішив од нього відступитися.

Вечір провів я, за звичаєм своїм, у коменданта. Я намагався бути веселим і спокійним, щоб не викликати ніякої підозри й уникнути надокучливих запитань; та, признаюся, я не мав тої холоднокровності, якою похваляються майже завжди ті, що були в моєму становищі. В той вечір я схильний був до ніжності й розчулення. Марія Іванівна подобалася мені більш, ніж звичайно. Думка, що, може, бачу її востаннє, надавала їй в моїх очах якоїсь зворушливості. Швабрін прийшов теж. Я одвів його набік і повідомив його про свою розмову з Іваном Гнатовичем. "Навіщо нам секунданти,— сказав він мені сухо: — без них обійдемося". Ми умовилися битися за скиртами, що стояли в кріпості, і з'явитися туди на другий день, о сьомій годині ранку. Ми розмовляли, як видно, так

дружелюбно, що Іван Гнатович з радості проговорився. "Давно б отак,— сказав він мені з задоволеним виглядом;—краще солом'яна згода, ніж золота звада, хоч і безчесна, так здорова".

— Що, що, Іване Гнатовичу?—сказала комендантша, яка в кутку ворожила на картах,— я недочула.

Іван Гнатович, помітивши мої знаки незадоволення і згадавши свою обіцянку, зніяковів і не знав, що відповідати. Швабрін поспішив йому на допомогу.

— Іван Гнатович,— сказав він,— схвалює нашу мирову.

— А з ким це, мій батечку, ти сварився?

— Ми були посперечалися досить гостро з Петром Андрійовичем.

— За що ж то?

— За сущу дрібницю: за пісеньку, Василісо Єгорівно.

— Знайшли за що сваритися! за пісеньку!., та як же це сталося?

— Та ось як: Петро Андрійович склав недавно пісню і сьогодні заспівав ЇЇ при мені, а я завів свою улюблену:

Капітанськая дочка,

Ти на гулянки метка.

Вийшло не в лад. Петро Андрійович був навіть розсердився; але потім погодився, що кожному вільно співати, що йому завгодно. На тому й кінчилося.

Безсоромність Швабрі на мало мене не розлютувала; але ніхто, крім мене, не зрозумів грубих його натяків; принаймні ніхто не звернув на них уваги. Від пісень розмова перейшла до віршотворців, і комендант зауважив, що всі вони люди безпутні й гіркі п'яниці, і по-дружньому радив мені залишити віршування, як справу для служби шкідливу, що ні до чого доброго не призводить.

Присутність Швабріна була для мене нестерпна. Я скоро-попрощався з комендантом і з його родиною; прийшовши додому, оглянув свою шпагу, попробував її кінчик, і ліг спати, наказавши Савельїчу розбудити мене о сьомій годині.

На другий день в призначену годину я стояв уже за скиртами, чекаючи мого противника. Незабаром і він з'явився. "Нас можуть застати, — сказав він мені; —треба поспішити". Ми поскидали мундири, залишилися в самих камзолах і витягли шпаги. В цю мить з-за скирти з'явився Іван Гнатович і чоловіка з п'ять інвалідів. Він наказав нам іти до коменданта. Ми підкорилися з досадою; солдати нас оточили, і ми рушили в кріпость слідом за Іваном Гнатовичем, який вів нас урочисто, ступаючи з надзвичайною поважністю.

Ми ввійшли в комендантський дім. Іван Гнатович відчинив двері, оголосивши урочисто: "привів!" Нас зустріла Василіса Єгорівна. "Ох ти ж лишенько! Та на що ж це схоже? як? що? в нашій кріпості заводити смертогубство! Іване Кузьмичу, негайно ж їх під арешт! Петре Андрійовичу! Олексію Івановичу! давайте сюди ваші шпаги, давайте, давайте! Палашко, віднеси ці шпаги в хижку. Петро Андрійовичу! Цього я від тебе не сподівалася. Як тобі не совісно? Хай вже Олексій Іванович; його за душогубство і з гвардії виписано, він і в господа бога не вірить; а ти що? теж туди лізеш?"

Іван Кузьмич цілком погоджувався з своєю дружиною і примовляв: "А бач, Василіса Єгорівна правду каже. Поєдинки формально заборонені у військовому артикулі". Тимчасом Палашка взяла у нас наші шпаги і віднесла в хижку. Я не міг не засміятися. Швабрін зберіг свою важність.

"При всій моїй повазі до вас,— сказав він їй з холодним спокоєм,— не можу не зауважити, що даремно ви зволите непокоїтися, караючи нас вашим судом. Залиште це Іванові Кузьмичу: це його справа".— Ох! лишенько моє! — заперечила комендантша; — та хіба муж і жона не один дух і одна плоть? Іване Кузьмичу! Чого ти дивишся? Зараз посади їх в різних кутках на хліб та на воду, щоб з них дур вийшов; та хай отець Герасим накладе на них епітимію, щоб молили у бога прощення та каялись перед людьми.

Іван Кузьмич не знав, на що зважитися. Марія Іванівна була надзвичайно бліда. Поволі буря стихла; комендантша заспокоїлася і змусила нас один одного поцілувати. Палашка принесла нам наші шпаги. Ми вийшли від коменданта видимо примирені. Іван Гнатович нас супроводив.— Як вам не соромно було,— сказав я йому сердито,— доносити на нас комендантові після того, як дали мені слово цього не робити? — "Як бог свят, я Іванові Кузьмичу цього не казав,—відповів він; —Василіса Єгорівна випитала все в мене. Вона і всім розпорядилась без відома коменданта. Зрештою, слава богу, що все так кінчилося". З цим словом він повернув додому, а Швабрін і я залишились на самоті.— Наша справа цим кінчиться не може,— сказав я йому.— "Звичайно,— відповів Швабрін; — ви своєю кров'ю відповідатимете мені за вашу зухвалість; але за нами, мабуть, стануть наглядати. Кілька днів нам треба буде прикидатися. До побачення!" — І ми розійшлися, мов нічого не сталося.

Повернувшись до коменданта, я за звичаєм своїм підсів до Марії Іванівни. Івана Кузьмича не було дома; Василіса Єгорівна поралася по хазяйству. Ми розмовляли впівголоса. Марія Іванівна з ніжністю дорікала мені за неспокій, що я завдав всім своєю сваркою з Швабріним. "Я так і похолола,— сказала вона,— коли сказали нам, що ви маєте намір битися на шпагах. Які мужчини дивні! За одне слово, про яке через тиждень певно б вони забули, вони ладні різатися і жертвувати не тільки життям, але й совістю і щастям тих, які... Але я певна, що не ви почали сварку. Мабуть, винен Олексій Іванович".

— А чому ж ви так думаєте, Маріє Іванівно?

— Та так... він такий насмішник! Я не люблю Олексія Івановича. Він дуже мені бридкий; а дивно: ні за що б я не хотіла, щоб і я йому так само не подобалась. Це мене турбувало б страх як.

— А як ви думаєте, Маріє Іванівно? Подобаєтеся ви йому чи ні?

Марія Іванівна запнулася і почервоніла.— Мені здається,— сказала вона,— я думаю, що подобаюся. —

Чому ж вам так здається? —

Тому, що він сватав мене.

— Сватав! Він вас сватав? Коли ж?

— Минулого року. Місяців за два до вашого приїзду.

— І ви не пішли?

— Як зволите бачити. Олексій Іванович, звичайно, розумна людина, і хорошого роду, і має достатки; але як подумаю, що треба буде під вінцем при всіх з ним поцілуватися... Ні за що! Ні за які блага!

Слова Марії Іванівни відкрили мені очі і з'ясували мені багато чого. Я зрозумів уперте лихослів'я, яким Швабрін її переслідував. Мабуть, помічав він нашу взаємну прихильність і намагався відштовхнути нас одне від одного. Слова, які стали приводом до нашої сварки, здалися мені ще мерзеннішими, коли, замість грубої і непристойної насмішки, побачив я в них обміркований наклеп. Бажання покарати зухвалого наклепника зросло в мені ще дужче, і я нетерпляче став ждати зручної нагоди.

Я ждав недовго. На другий день, коли я сидів над елегією і гриз перо в чеканні рими, Швабрін постукав під моїм вікном. Я покинув перо, взяв

шпагу і до нього вийшов. "Навіщо відкладати? — сказав мені Швабрін,— за нами не стежать. Спустімося до річки. Там ніхто нам не перешкодить". Ми пішли мовчки. Спустившися по крутій стежці, ми зупинилися біля самої річки і витягли шпаги. Швабрін був майстерніший за мене, але я дужчий і сміливіший, і monsieur Бопре, який був колись солдатом, дав мені кілька уроків з фехтування, якими я й скористався. Швабрін не сподівався зустріти в мені такого небезпечного супротивника. Довго ми не могли заподіяти один одному ніякої шкоди; нарешті, помітивши, що Швабрін знесилюється, я став жваво на нього наступати і загнав його майже в саму річку. Раптом почув я своє ім'я, голосно проказане. Я оглянувся і побачив Савельїча, що збігав до мене по нагірній стежці... В цю ж саму мить мене сильно кольнуло в груди нижче правого плеча; я впав і знепритомнів.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ V

ЛЮБОВ

Ах ти, дівко, красна дівчино!

Не виходь, дівко, молода заміж;

Ти спитай, дівко, батька-матері,

Батька-матері, роду-племені;

Наберись, дівко, ума-розуму,

Ума-розуму, та на придане.

Пісня народна.

Якщо кращу за мене знайдеш, то забудеш,

Коли ж гіршу за мене знайдеш, то згадаєш.

Пісня народна

Опритомнівши, я не міг якийсь час отямитися і не розумів, що зо мною сталося. Я лежав на ліжку у незнайомій горниці і почував себе дуже слабим. Передо мною стояв Савельїч із свічкою в руках. Хтось обережно розвивав перев’язь, якою груди й плече були в мене стягнуті. Помалу думки мої прояснилися. Я згадав свій поєдинок і догадався, Що був поранений. В цю мить рипнули двері. "Що? Як він?" — промовив пошепки голос, від якого я затремтів. "Все в тому ж стані,— відповів Савельїч з зітханням; — все непритомний ось уже п'яту добу". Я хотів обернутися, але не міг. "Де я? хто тут?" —сказав я з зусиллям. Марія Іванівна підійшла до мого ліжка і нахилилася до мене. "Що? як ви себе почуваєте?"—сказала вона. "Слава богу,—відповів я тихим голосом.— Це ви, Маріє Іванівно? скажіть мені..."—я не мав сили казати далі і замовк. Савельїч ахнув. Радість відбилась на його обличчі. "Опритомнів! Опритомнів! — повторював він.— Слава тобі, владико! Ну, батечку, Петре Андрійовичу! налякав ти мене! легко сказати? п'яту добу!.." Марія Іванівна перебила його розмову. "Не говори з ним багато, Савельїчу,— сказала вона.— Він ще слабий". Вони вийшли і тихенько причинили двері. Думки мої хвилювались. Отже, я був у домі коменданта. Марія Іванівна заходила до мене. Я хотів дещо спитати в Савельїча, але старик захитав головою і заткнув собі вуха. Я з досадою закрив очі і скоро забувся сном.

Прокинувшись, покликав я Савельїча, і замість нього побачив я Марію Іванівну; ангельський голос її мене привітав. Не можу висловити солодкого почуття, що опанувало мене в ту мить. Я схопив її руку і припав до неї, обливаючи сльозами розчулення. Маша не відривала її... і раптом її губки торкнулися моєї щоки, і я відчув їх палкий і свіжий поцілунок. Огонь пробіг по мені. "Люба, добра Маріє Іванівно,— сказав я їй,— будь моєю жінкою, дай згоду на мов щастя". Вона опам'яталася. "Ради бога заспокойтеся,— сказала вона, віднявши у мене свою руку.—

Ви ще в небезпеці: рана може відкритися. Побережіть себе хоч для мене". З цими словами вона пішла, залишивши мене в сп'янінні захвату. Щастя воскресило мене. Вона буде моя! вона мене любить! Ця думка сповнювала всю мою істоту.

З тієї пори мені дедалі кращало. Мене лікував полковий цирюльник, бо в кріпості іншого лікаря не було, і, слава богу, не мудрував. Молодість і природа прискорили моє одужання. Вся родина коменданта мене доглядала. Марія Іванівна від мене не відходила. Зрозуміло, при першій зручній нагоді я узявся до перерваної розмови, і Марія Іванівна вислухала мене терпеливіше. Вона без всякої манірності призналася мені в щирій прихильності і сказала, що її батьки, звичайно, раді будуть її щастю. "Але подумай добре,— додала вона; — чи не буде перешкод від твоїх рідних?".

Я задумався. В ніжності матінки я не сумнівався, але знаючи вдачу і думки батькові, я відчував, що любов моя не дуже його зворушить і що він буде на неї дивитися, Я1 на примху юнака. Я щиро признався в цьому Марії Іванівні і вирішив одначе писати батечкові якомога красномовніше, просячи батьківського благословення. Я показав лист Марії Іванівні, яка визнала його таким переконливим і зворушливим, що не сумнівалася в успіху його і віддалася по чуттям ніжного свого серця з усією довірливістю молодості й кохання.

Із Швабріним я помирився в перші дні мого одужання. Іван Кузьмич, ганячи мене за поєдинок, сказав мені: "Ех, Петре Андрійовичу! слід було б мені посадити тебе під арешт, та ти вже й без того покараний. А Олексій Іванович у мене таки сидить в хлібному магазині під караулом, і шпага його під замком у Василіси Єгорівни. Хай він собі надумається та розкається". Я надто був щасливий, щоб затаїти в серці почуття неприязні. Я став просити за Швабріна, і добрий комендант, за згодою своєї дружини, вирішив його звільнити. Швабрін прийшов до мене; він висловив глибокий жаль з приводу того, що сталося між нами; визнав, що був кругом винен, і просив мене забути про минуле. Бувши від природи не злопам'ятний, я щиро простив йому і нашу сварку і рану, яку я дістав від нього. В наклепі його я бачив досаду ображеного

самолюбства і знехтуваного кохання і великодушно прощав свого нещасливого суперника.

Незабаром я одужав, і міг перебратися на мою квартиру. Нетерпляче чекав я відповіді на надісланий лист, не сміючи надіятись і намагаючись заглушити смутні передчуття. З Василісою Єгорівною і з її чоловіком я ще не говорив; але освідчення моє не повинно було їх здивувати. Ні я, ні Марія Іванівна не намагалися приховувати від них своїх почуттів, і ми заздалегідь були вже впевнені в їх згоді.

Нарешті якось вранці Савельїч ввійшов до мене, тримаючи в руках лист. Я схопив його з трепетом. Адреса була написана рукою батечка. Це підготовило мене до чогось важливого, бо звичайно листи писала мені матінка, а він в кінці приписував кілька рядків. Довго не розпечатував я пакета і перечитував урочистий напис: "Синові моєму Петрові Андрійовичу Гриньову в Оренбурзьку губернію, в Бєлогорську кріпость". Я намагався з почерку угадати настрій, в якому написано було лист; нарешті наважився його розпечатати, і з перших рядків побачив, що вся справа пішла до дідька. Зміст листа був такий:

"Сину мій Петре! Листа твого, в якому просиш ти нас про батьківське наше благословення і згоду на шлюб з Марією Іванівною дочкою Мироновою, ми одержали 15-го цього місяця, і не тільки ні мого благословення, ні моєї згоди дати я тобі не маю наміру, але ще і збираюся до тебе добратися та за вихватки твої провчити тебе добре, як школяра, незважаючи на твій офіцерський чин: бо ти довів, що шпагу носити ще не гідний, яка дана тобі на захист батьківщини, а не для дуелей з такими ж шибениками, як ти сам. Негайно буду писати Андрію Карловичу, просячи його перевести тебе з Бєлогорської кріпості куди-небудь подалі, де б дур у тебе пройшов. Матінка твоя, довідавшися про твій поєдинок і про те, що ти поранений, з горя занедужала і тепер лежить. Що з тебе буде? Молю бога, щоб ти виправився, хоч і не смію сподіватися на його велику милость.

Батько твій А. Г."

Читання цього листа викликало в мене різні почуття. Жорстокі вирази, на які батечко не поскупився, глибоко образили мене. Зневага, з якою він згадував про Марію Іванівну, здавалася мені такою ж непристойною, як і несправедливою. Думка про переведення моє з Бєлогорської кріпості мене жахала; та найбільше засмутила мене звістка про хворобу матері. Я обурювався на Савельїча, не сумніваючися, що поєдинок мій став відомий батькам через нього. Ходячи туди й сюди, по тісній своїй кімнаті, я зупинився проти нього і сказав, глянувши на нього грізно:—Видно, тобі не досить того, що я, завдяки тобі, поранений і цілий місяць був на краю могили: ти й матір мою хочеш уморити.— Савельїч був вражений як громом. "Схаменися, паничу,— сказав він, мало не заплакавши,— що ти зволиш говорити? Я причина, що ти був поранений! Богом присягаюсь, біг я заслонити тебе своїми грудьми від шпаги Олексія Івановича! Старість клята перешкодила. Та що ж я зробив з матінкою твоєю?" — Що ти зробив? — відповів я.— Хто просив тебе писати на мене доноси? Хіба тебе настановлено до мене шпигуном? — "Я? писав на тебе доноси? — відповів Савельїч з сльозами.—Господи царю небесний! Так зволь лишень прочитай, що пише мені пан: побачиш, як я доносив на тебе". Тут він витяг з кишені лист, і я прочитав таке:

"Сором тобі, старий пес, що ти, незважаючи на мої суворі накази мені не доніс про сина мого Петра Андрійовича і що сторонні змушені повідомити мене про його вихватки. Тож отак ти виконуєш свої обов'язки і панську волю? Я тебе, старого пса! пошлю свиней пасти за приховання правди і за поблажливість до юнака. З одержанням цього, наказую тобі негайно відписати мені, як тепер його здоров'я, про яке пишуть мені, що поправилося; та в яке саме місце він поранений і чи добре його заліковано".

Очевидно було, що Савельїч передо мною був правий і що я даремно образив його докором і підозрою. Я попросив у нього прощення; але старик був безутішний. "Ось до чого я дожив,— повторював він;—ось якої ласки дослужився від своїх панів! Я і старий пес, і свинопас, та я ж і причина твоєї рани? Ні, батечку, Петре Андрійовичу! не я, проклятий мусьє всьому винен: він навчив тебе тикатися залізними рожнами та

притупувати, наче тиканням та притупуванням вбережешся від лихої людини! Треба було брати мусьє та витрачати зайві гроші!"

Але хто ж брав на себе клопіт повідомити батька мого про мою поведінку? Генерал? Але він, здається, про мене не дуже турбувався; а Іван Кузьмич не визнав за потрібне рапортувати про мою поведінку. Я не знав, що думати. Підозри мої спинилися на Швабріні. Тільки він і мав користь з доносу, якого наслідком могло бути вислання моє з кріпості і розрив з комендантською родиною. Я пішов розповісти про все Марії Іванівні. Вона зустріла мене на ґанку. "Що це з вами сталося?— сказала вона, побачивши мене.— Які ви бліді!" — Всьому кінець! — відповів я і віддав їй батечків лист. Вона зблідла також. Прочитавши, вона повернула мені лист тремтячою рукою і сказала тремтячим голосом: "Мабуть, доля моя така... Рідні ваші не хочуть мене в свою сім ю. Хай буде в усьому воля господня! Бог краще за нас знає, що нам треба. Робити нема чого, Петре Андрійовичу; будьте хоч ви щасливі..."— Цьому не бути!— крикнув я. схопивши її за руку,— ти мене любиш; я готовий на все. Ходімо, впадемо до ніг твоїм батькам; вони люди прості, не жорстокосерді гордівники... Вони нас благословлять; ми повінчаємося... а потім, згодом, я переконаний, ми вблагаємо батька мого; матінка буде за нас; він мене простить... "Ні, Петре Андрійовичу,—відповіла Маша,—я не піду за тебе без благословення твоїх батьків. Без їх благословення не буде тобі щастя. Скоримося волі божій. Коли знайдеш собі суджену, коли полюбиш іншу — бог з тобою, Петре Андрійовичу; а я за вас обох..." Тут вона заплакала і пішла від мене; я хотів був піти за нею в кімнату, але почував, що не мав сили опанувати себе, і повернувся додому.

Я сидів, поринувши в глибоку задумливість, як несподівано Савельїч перебив мої міркування. "Ось, пане,—сказав він, подаючи мені списаний аркуш паперу; глянь, чи донощик я на свого пана і чи стараюся я помутити сина а батьком". Я взяв з рук його папір: це була відповідь Савельїча на одержаний ним лист. Ось вона від слова до слова:

"Добродію Андрію Петровичу,

батьку наш милостивий!

Милостиве писання ваше я одержав, в якому зволиш гніватися на мене, раба вашого, що, мовляв, сором мені не виконувати панських наказів:— а я не старий пес, а вірний ваш слуга, панських наказів слухаю і щиро вам завжди служив і дожив до сивого волосся. Я ж про рану Петра Андрійовича нічого вам не писав, щоб не налякати даремно і, чути, пані, мати наша Авдотія Василівна і так з переляку занедужала, і за її здоров'я бога буду молити. А Петро Андрійович поранений був під праве плече, в груди під саму кісточку, в глибину на півтора вершка, і лежав він дома у коменданта, куди принесли ми його з берега, і лікував його тутешній цирюльник Степан Парамонов; і тепер Петро Андрійович, слава богу, здоровий, і про нього крім хорошого нічого й писати. Командири, чути, ним задоволені; а у Василіси Єгорівни він як рідний син. А що з ним трапилася така оказія, то з ким замолоду не буває: кінь і на чотирьох ногах, та спотикається. А зволите ви писати, що зашлете мене свиней пасти, і на те ваша панська воля. По цьому уклоняюся по-рабському.

Вірний холоп ваш

Архип Савельїв".

Я не міг кілька разів не посміхнутися, читаючи грамоту доброго старика. Відповідати батечкові я не мав сили; а щоб заспокоїти матінку, лист Савельїча мені здався достатнім.

З того часу становище моє змінилося. Марія Іванівна зо мною майже не говорила і всяко старалася уникати мене. Дім коменданта став мені осоружний. Поволі привчився я сидіти сам у себе дома. Василіса Єгорівна спочатку за те мені дорікала; та помітивши мою упертість, дала мені спокій. З Іваном Кузьмичем бачився я тільки, коли того вимагала служба. Із Швабріним зустрічався рідко й неохоче, тим більше, що помічав у ньому приховану до себе неприязнь, що й утверджувало мене в моїх підозрах. Життя моє стало для мене нестерпне. Я впав у похмуру

задумливість, яку живили самотність і бездіяльність. Любов моя розгорялася на самоті і з кожною годиною ставала для мене тяжчою. Я втратив охоту до читання і словесності. Дух мій занепав. Я боявся або збожеволіти або вдатися до розпусти. Несподівані події, які мали важливий вплив на все моє життя, дали раптом душі моїй сильне й благе потрясіння.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ VI

ПУГАЧОВЩИНА

Ви, молоді хлопці, послухайте,

Що ми, старі діди, вам розкажемо.

Пісня

Перш, ніж приступити до опису дивних подій, яких я був свідком, я повинен сказати кілька слів про становище, в якому перебувала Оренбурзька губернія в кінці 1773 року.

Ця обширна і багата губернія населена була силою напівдиких народів, які тільки недавно визнали владу російських государів, їх щохвилинні повстання, незвичка до законів і громадського життя, легковажність і жорстокість вимагали від уряду невпинного нагляду, щоб утримати їх у покорі. Кріпості побудовані були в місцях, визнаних зручними, і заселені здебільшого козаками, давніми жителями яїцьких берегів. Та яїцькі козаки, що повинні були охороняти спокій і безпеку цього краю, з якогось часу були самі для уряду неспокійними і небезпечними підданими. В 1772 році сталося повстання у їх головному городку. Причиною тому стали суворі заходи, вжиті генерал-майором Траубенбергом, щоб привести військо до належного послуху. Наслідком

було варварське вбивство Траубенберга, свавільна зміна в управлінні і нарешті придушення заколоту картеччю і жорстокими карами.

Це сталося за якийсь час до мого прибуття в Бєлогорську кріпость. Все було вже тихо, або здавалося таким; начальство надто легко повірило удаваному каяттю лукавих заколотників, які злостились потай і вичікували слушної нагоди, щоб поновити заколоти.

Повертаюся до своєї розповіді.

Одного вечора (це було на початку жовтня 1773 року) сидів я дома сам, слухаючи виття осіннього вітру і дивлячись у вікно на хмари, що бігли повз місяць. Прийшли мене кликати від імені коменданта. Я негайно пішов. У коменданта застав я Швабріна, Івана Гнатовича і козацького урядника. В кімнаті не було ні Василіси Єгорівни, ні Марії Іванівни. Комендант зо мною привітався з виглядом заклопотаним. Він замкнув двері, всіх посадив, крім урядника, який стояв біля дверей, вийняв з кишені папір і сказав нам: "Панове офіцери, важлива новина! Слухайте, що пише генерал". Тут він надів окуляри і прочитав таке:

"Панові комендантові Бєлогорської кріпості капітану

Миронову.

Секретно.

Цим сповіщаю вас, що втеклий з-під караулу донський козак і розкольник Ємельян Пугачов, учинивши непрощенну зухвалість прийняттям на себе імені покійного імператора Петра III, зібрав злочинну зграю, підбурив до повстання яїцькі села і вже здобув і зруйнував кілька кріпостей, учиняючи скрізь грабежі та смертні вбивства. З цієї причини, з одержанням цього, маєте ви, пане капітан, негайно вжити належних заходів до відсічі згаданому лиходієві і самозванцеві, а коли буде можна,

то й до цілковитого його знищення, якщо він рушить на кріпость, ввірену вашому опікуванню".

— Вжити належних заходів! — сказав комендант, скидаючи окуляри і згортаючи папір.— Чи бач, легко сказати. Лиходій, мабуть, має силу; а у нас тільки сто тридцять чоловік, не рахуючи козаків, на яких погана надія, не в докір тобі сказано буде, Максимовичу. (Урядник посміхнувся). Проте робити нічого, панове офіцери! Будьте справні, виставте караули та нічні дозори; в разі нападу замикайте ворота та виводьте солдатів. Ти, Максимовичу, дивися добре за своїми козаками. Гармату оглянути та гарненько вичистити. А найголовніше тримайте це все в таємниці, щоб у кріпості ніхто не міг про це довідатися передчасно.

Роздавши ці накази, Іван Кузьмич нас відпустив. Я вийшов разом із Швабріним, міркуючи про те, що ми чули.— Як ти гадаєш, чим це кінчиться?—спитав я його. "Бог його знає,— відповів він;—побачимо. Важливого поки що я нічого не бачу. Коли ж..." Тут він задумався і неуважливо став насвистувати французьку арію.

Незважаючи на всю нашу обережність, чутка про появу Пугачова рознеслася по кріпості. Іван Кузьмич, хоч і дуже поважав свою дружину, але ні за що в світі не відкрив би їй таємниці, яку довірено йому по службі. Одержавши листа від генерала, він досить спритно вирядив Василісу Єгорівну, сказавши їй, начебто отець Герасим дістав а Оренбурга якісь дивні звістки, і тримає їх у великій таємниці. Василіса Єгорівна зразу ж захотіла піти в гості до попаді і, за порадою Івана Кузьмича, взяла з собою і Машу, щоб їй не було нудно самій.

Іван Кузьмич, залишившись цілковитим господарем, негайно ж послав по нас, а Палашку замкнув у хижку, щоб вона не могла нас підслухати.

Василіса Єгорівна повернулась додому, не зумівши нічого випитати у попаді, і дізналася, що за час її відсутності була в Івана Кузьмича нарада,

і що Палашка сиділа під замком. Вона догадалася, що чоловік її обманив, і приступила до нього з допитом. Та Іван Кузьмич приготувався до нападу. Він і трохи не зніяковів і бадьоро відповів своїй цікавій дружині: "Чуєш-бо, матінко, молодиці наші надумали печі топити соломою; а що з цього може статися нещастя, то я віддав суворий наказ надалі соломою молодицям печей не топити, а топити хмизом та сушняком". — А навіщо ж було замикати Палашку?— спитала комендантша.— За віщо бідолашна дівка просиділа в хижці, поки ми не повернулися? — Іван Кузьмич не був підготовлений до такого запитання; він заплутався і пробубонів щось дуже недоладне. Василіса Єгорівна побачила підступність свого чоловіка; та знаючи, що нічого від нього не доб’ється, перестала питати і почала говорити про солоні огірки, які Акуліна Памфилівна готувала зовсім по-особливому. Цілу ніч Василіса Єгорівна не могла заснути і ніяк не могла догадатися, що ж було в голові її чоловіка, про що їй не можна було знати.

На другий день, повертаючися з обідні, вона побачила Івана Гнатовича, який витягав з гармати ганчірки, камінці, тріски, цурки і сміття всякого роду, запхане в неї дітьми. "Що б воно значило оце воєнне готування? — думала комендантша,— чи не ждуть нападу від киргизців? Та невже Іван Кузьмич став би від мене затаювати такі дрібниці?" Вона гукнула Івана Гнатовича з твердим наміром вивідати у нього таємницю, яка мучила її дамську цікавість.

Василіса Єгорівна зробила йому кілька зауважень по господарству, як судія, що починає слідство питаннями сторонніми, щоб спочатку приспати пильність відповідача. Потім, помовчавши кілька хвилин, вона глибоко зітхнула, і сказала, хитаючи головою: "Господи боже мій! Бач які новини! Що з цього буде?"

— І, матінко! —відповів Іван Гнатович.— Бог милостивий: солдатів у нас доволі, пороху багато, гармату я вичистив. Якось уже дамо відсіч Пугачову. Господь не видасть, свиня не з'їсть!

— А що за людина отой Пугачов?—спитала комендантша.

Тут Іван Гнатович помітив, що проговорився, і прикусив язика. Та вже було пізно. Василіса Єгорівна змусила його у всьому признатися, давши йому слово не розповідати про це нікому.

Василіса Єгорівна додержала своєї обіцянки і нікому не сказала й слова, крім як попаді, та й то тільки через те, що корова її ходила ще в степу і її могли захопити лиходії.

Незабаром всі заговорили про Пугачова. Чутки були різні. Комендант послав урядника з дорученням розвідати добре про все в сусідніх селах і кріпостях. Урядник повернувся через два дні і розповів, що в степу верст за шістдесят від кріпості бачив він безліч вогнів і чув від башкирців, що йде невідома сила. А втім, не міг він сказати нічого більш певного, тому що їхати далі побоявся.

В кріпості між козаками помітно стало надзвичайне хвилювання; по всіх вулицях вони сходилися в купки, тихо розмовляли між собою і розходилися, побачивши драгуна або гарнізонного солдата. Послані були до них лазутчики. Юлай, хрещений калмик, зробив комендантові важливе донесення. Свідчення урядника, за словами Юлая, були брехливі: після повернення свого лукавий козак розповів своїм товаришам, що він був у бунтівників, представлявся самому їхньому ватажкові, який допустив його до своєї руки і довго З ним розмовляв. Комендант негайно посадив урядника під караул, а Юлая призначив на його місце. Цю новину сприйняли козаки з явним невдоволенням. Вони голосно нарікали, і Іван Гнатович, який виконував комендантське розпорядження, на свої вуха чув, як вони казали: "Ось буде ж тобі, гарнізонна крисо!" Комендант думав того ж дня допитати свого арештанта; але урядник втік з-під караулу, мабуть, за допомогою своїх однодумців.

Нова обставина посилила неспокій коменданта. Схоплено було башкирця з підбурливими листами. З цієї нагоди комендант думав знову зібрати своїх офіцерів і для того хотів знову відіслати Василісу Єгорівну під пристойним приводом. Але тому, що Іван Кузьмич був сам чоловік

прямодушний і правдивий, то й не знайшов він іншого способу, як крім раз уже ним використаного.

"Чуєш, Василісо Єгорівно,— сказав він їй, покашлюючи.— Панотець Герасим має, кажуть, з міста..."—Годі вигадувати, Іване Кузьмичу,— перебила комендантша; — ти, мабуть, хочеш зібрати нараду та без мене поговорити про Ємельяна Пугачова; та вже не обдуриш! — Іван Кузьмич витріщив очі. "Ну, матінко,— сказав він,— якщо ти вже все знаєш, то й залишайся; ми поговоримо при тобі".— Ото ж бо, батечку мій,— відповіла вона; — не тобі б хитрувати; посилай по офіцерів.

Ми зібралися знову. Іван Кузьмич в присутності жінки прочитав нам відозву Пугачова, написану яким-небудь напівписьменним козаком. Розбійник сповіщав про свій намір негайно йти на нашу кріпость; запрошував козаків і солдатів у свою зграю, а командирів умовляв не опиратися, загрожуючи в противному разі стратою. Відозва написана була в грубих, але сильних виразах і повинна була справити небезпечний вплив на розум простих людей.

"Який шахрай! — вигукнула комендантша.—Що сміє ще нам пропонувати! Вийти йому назустріч і покласти до ніг йому прапори! Ах він собачий син! Та хіба не знає він, що ми вже сорок років на службі і на все, слава богу, надивилися? Невже знайшлися такі командири, які послухали розбійника?"

— Здається, не повинно б,— відповів Іван Кузьмич.— А чувати, лиходій захопив уже багато кріпостей.

— Видно, він і справді сильний,— зауважив Швабрін.

— А ось зараз довідаємося про його справжню силу,— сказав комендант.— Василісо Єгорівно, дай мені ключ від комори. Іване Гнатовичу, приведи башкирця, та накажи Юлаєві принести сюди нагаїв.

— Стривай, Іване Кузьмичу,— сказала комендантша, встаючи з місця. — Треба відвести Машу куди-небудь з дому; а то почує крик, перелякається. Та й я, правду казати, не охоча до допитів. Бувайте здоровенькі.

Катування в старовину так укорінилося у звичаях судочинства, що благодійний указ, який скасував його, довго залишався без усякого застосування. Думали, що власне признання злочинця необхідне було для його цілковитого викриття,— думка не тільки безпідставна, а навіть і цілком суперечна здоровому юридичному розумові: бо якщо заперечення підсудного не приймається за доказ його безневинності, то признання його ще й того менше повинно бути доказом його провини. Навіть і тепер мені трапляється чути старих суддів, які шкодують за знищенням варварського звичаю. А в наш час ніхто не сумнівався в необхідності випитування на муках, ні судді, ні підсудні. Отже, наказ коменданта нікого з нас не здивував і не стривожив. Іван Гнатович пішов по башкирця, який сидів у коморі під замком у комендантші, і через кілька хвилин невільника привели в передню. Комендант звелів його до себе привести.

Башкирець насилу переступив через поріг (він був у колодці) і, скинувши високу свою шапку, зупинився біля дверей. Я глянув на нього і здригнувся. Ніколи не забуду цього чоловіка. Йому здавалося років понад сімдесят. У нього не було ні носа, ні ушей. Голова його була поголена; замість бороди стирчало кілька сивих волосин; він був малий на зріст, худий і згорблений; але вузенькі очі його блискали вогнем. "Еге! —сказав комендант, пізнавши, по страшних його прикметах, одного з бунтівників, покараних в 1741 році.— Та ти, видно, старий вовк, побував у наших пастках. Ти либонь не вперше вже бунтуєш, якщо у тебе так гладенько вистругана головешка. А підійди ближче; кажи, хто тебе підіслав?"

Старий башкирець мовчав і дивився на коменданта з виглядом цілковитого нерозуміння. "Чого ж ти мовчиш? — казав далі Іван Кузьмич,

— чи ні бельмеса по-російському не розумієш? Юлай, спитай його по-вашому, хто його підіслав у кріпость?"

Юлай повторив татарською мовою запитання Івана Кузьмича. Але башкирець дивився на нього з тим самим виразом і не відповів ні слова.

— Якші,— сказав комендант; — ти в мене заговориш. Хлопці! скиньте з нього блазенський смугастий халат, та помережте йому спину. Гляди ж, Юлаю: гарненько його!

Два інваліди стали башкирця роздягати. На обличчі нещасного з'явились ознаки неспокою. Він озирався навколо себе, як звіреня, піймане дітьми. Коли ж один з інвалідів взяв його руки і, поклавши їх собі коло шиї, підняв старика на свої плечі, а Юлай взяв нагай і замахнувся, тоді башкирець застогнав слабим благаючим голосом ?, киваючи головою, відкрив рота, в якому замість язика ворушився короткий обрубок.

Коли згадую, що це трапилось на моєму віку, і що нині дожив я до лагідного царювання імператора Олександра, не можу не дивуватися з швидких успіхів освіти і поширення правил людинолюбства. Юначе! якщо записки мої потраплять тобі в руки, згадай, що найкращі і найміцніші зміни є ті, які походять від поліпшення звичаїв, без усяких насильницьких потрясінь.

Всі були вражені. "Ну,— сказав комендант,— видно, нам від нього пуття не добитися. Юлай, відведи башкирця в комору. А ми, панове, ще де про що поговоримо".

Ми стали обмірковувати наше становище, як раптом Василіса Єгорівна увійшла до коменданта, задихаючись і з виглядом надзвичайно стурбованим.

— Що це з тобою сталося?—спитав здивований комендант.

— Людоньки, біда! — відповіла Василіса Єгорівна.— Нижньоозерну взято сьогодні вранці. Робітник отця Герасима зараз звідти повернувся. Він бачив, як її брали. Коменданта і всіх офіцерів перевішано. Усіх солдатів взято в полон. Так і дивись, що лиходії прийдуть сюди.

Несподівана звістка сильно мене вразила. З комендантом Нижньоозерної, тихим і скромним молодим чоловіком, був я знайомий: місяців за два перед тим приїжджав він з Оренбурга з молодою своєю дружиною і зупинявся у Івана Кузьмича. Нижньоозерна була від нашої кріпості верст за двадцять п'ять. З години на годину можна було й нам чекати нападу Пугачова. Долю Марії Іванівни я виразно уявив собі, і серце у мене так і завмерло.

— Слухайте, Іване Кузьмичу!—сказав я комендантові.— Обов'язок наш захищати кріпость до останнього нашого подиху; про це й говорити нічого. Але треба подумати про безпеку жінок. Відправте їх в Оренбург, якщо дорога ще вільна, або у віддалену, більш надійну кріпость, куди лиходії не встигли б добратись.

Іван Кузьмич обернувся до жінки і сказав їй: "А й справді, матінко, чи не відправити вас далі куди, поки не вправимося з бунтівниками?"

— Ет, пусте! — сказала комендантша.— Де така кріпость, куди б кулі не залітали? Чим Бєлогорська ненадійна? Слава богу, двадцять другий рік в ній живемо. Бачили і башкирців і киргизців: якось і од Пугачова відсидимося!

— Ну, матінко,— відповів Іван Кузьмич,—про мене, залишайся, якщо ти на кріпость нашу надієшся. Та з Машею що нам робити? Добре, як відсидимося або діждемося сикурсу; ну, а коли лиходії візьмуть кріпость?

— Ну, тоді...— Тут Василіса Єгорівна запнулася і змовкла з виглядом надзвичайного хвилювання.

— Ні, Василісо Єгорівно,—продовжував комендант, помічаючи, що слова його вплинули, може, вперше за його життя...— Маші тут залишатися не годиться. Відправимо її в Оренбург до хрещеної матері: там і війська і гармат доволі, і стіна кам'яна. Та й тобі радив би з нею туди ж відправитися; дарма, що ти стара вже, а хто зна, що з тобою буде, як візьмуть фортецю приступом.

— Гаразд,— сказала комендантша,— так тому й бути, відправимо Машу. А мене й уві сні не проси: не поїду. Нічого мені на старості літ розлучатися з тобою та шукати самотньої могили в чужому краю. Разом жити, разом і помирати.

— І це правда,— сказав комендант.— Ну, баритися нічого. Іди готувати Машу в дорогу. Завтра вдосвіта її й відправимо, та дамо їй і конвой, хоч людей зайвих у нас і нема. Та де ж Маша?

— У Акуліни Памфилівни,— відповіла комендантша.— їй стало млосно, як почула, що взято Нижньоозерну; боюся, щоб не занедужала. Господи владико, до чого ми дожили!

Василіса Єгорівна пішла збирати дочку в дорогу. Розмова у коменданта тривала; але я вже в неї не втручався і нічого не слухав. Марія Іванівна прийшла вечеряти бліда й заплакана. Ми повечеряли мовчки, і встали від стола скоріше, ніж звичайно; попрощавшися з усією родиною, ми порозходились по домівках. Але я навмисне забув свою шпагу і повернувся по неї; я передчував, що застану Марію Іванівну одну. Справді, вона зустріла мене в дверях і віддала мені шпагу. "Прощайте, Петре Андрійовичу!—сказала вона мені з сльозами.— Мене посилають в Оренбург. Будьте живі й щасливі; може, господь дасть нам одне з одним побачитись; коли ж ні..." Тут вона заридала. Я обійняв її. — Прощай ангеле мій,—сказав я,—прощай, моя люба, моя жадана! Що б зо мною не було, вір, що остання моя думка і остання молитва буде за тебе! — Маша ридала, припавши мені до грудей. Я палко її поцілував і поспішно вийшов з кімнати.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ VII

ПРИСТУП

Голова моя, голівонько,

Голова ти служивая!

Прослужила моя голівонька

Рівно тридцять літ і три літа.

Гей не вислужила голівонька

Ні користі собі, ні радості,

Ані слова собі доброго,

Ані рангу собі високого,

Тільки вислужила голівонька

Два високії стовпчики,

Та кленову перекладинку,

Ще й петельку шовковую.

Народна пісня.

Цієї ночі я не спав і не роздягався. Я хотів піти на світанку до кріпосних воріт, звідки Марія Іванівна мала виїхати, і там попрощатися з нею востаннє. Я відчував у собі велику зміну: хвилювання душі моєї було мені значно менш тяжким, ніж та безрадісність, яка ще недавно мене пригнічувала. З сумом розлуки зливалися в мені і невиразні, але солодкі надії, і нетерпеливе чекання небезпеки, і почуття благородного честолюбства. Ніч минула непомітно. Я хотів був уже вийти з дому, як двері мої відчинилися, і до мене з явився капрал з донесенням, що наші козаки вночі виступили з кріпості, взявши силоміць з собою Юлая, і що біля кріпості їздять невідомі люди. Думка, що Марія Іванівна не встигне виїхати, жахнула мене; я поспішно дав капралові кілька вказівок і зразу ж кинувся до коменданта.

Вже розвиднялося. Я летів по вулиці, коли почув, що кличуть мене. Я зупинився.— "Куди ви? —сказав Іван Гнатович, наздоганяючи мене.—Іван Кузьмич на валу і послав мене по вас. Пугач прийшов".— Чи поїхала Марія Іванівна? — спитав я з сердечним трепетом.— "Не встигла,— відповів Іван Гнатович: — дорогу з Оренбург перетято; кріпость оточена. Погано, Петре Андрійовичу!"

Ми пішли на вал, підвищення, утворене природою і укріплене частоколом. Там уже товпилися всі жителі кріпості. Гарнізон стояв під рушницею. Гармату туди перетягли напередодні. Комендант ходив перед своїм нечисленним строєм. Близькість небезпеки одушевляла старого воїна бадьорістю незвичайною. По степу, не на далекій відстані од кріпості, їздило чоловік з двадцять верхи. Це, здавалось, були козаки, але між ними були й башкирці, яких легко було пізнати по їх рисячих шапках і по сагайдаках. Комендант обійшов своє військо, кажучи солдатам: "Ну, дітки, постоїмо сьогодні за матінку государиню, і покажемо всьому світові, що ми люди браві й присяжні!" Солдати голосно висловили своє старання. Швабрін стояв біля мене і пильно дивився на ворога. Люди, що їздили по степу, помітивши рух у кріпості, з'їхалися в купку і стали між гобою радитися. Комендант звелів Іванові Гнатовичу націлити гармату на їх товпище і сам підніс гніт. Ядро задзижчало і

пролетіло над ними, не заподіявши ніякої шкоди. Вершники, кинувшися врозтіч, зникли з очей, і степ опустів.

Тут з'явилася на валу Василіса Єгорівна і з нею Маша, що не хотіла відстати від неї.— "Ну, що? — сказала комендантша.— Як іде баталія? Де ж ворог?" — Ворог недалечко,— відповів Іван Кузьмич.— Бог дасть, все буде гаразд. Що, Маша, страшно тобі? — "Ні, таточку,— відповіла Марія Іванівна;— дома самій страшніше". Тут вона глянула на мене і з зусиллям посміхнулася. Я мимохіть стиснув рукоять моєї шпаги, згадавши, що напередодні одержав її з її рук, начебто на захист своєї милої. Серце моє палало. Я уявляв себе її рицарем. Я прагнув довести, що був гідний її довіри, і нетерпляче став чекати рішучої хвилини. В цей час з-за висоти, що була за півверсти від кріпості, з’явилися нові кінні юрми, і незабаром степ укрився безліччю людей, озброєних списами і сайдаками. Між ними на білому коні їхав чоловік у червоному каптані, з голою шаблею в руці: це був сам Пугачов. Він зупинився; його оточили і, як видно, з його наказу, чотири чоловіка відділились і з усієї сили підскакали під саму кріпость. Ми в них пізнали своїх зрадників. Один з них держав під шапкою аркуш паперу; у другого на спис наткнута була голова Юлая, яку, струснувши, перекинув він до нас через частокіл. Голова бідолашного калмика впала до ніг комендантові. Зрадники кричали: "Не стріляйте; виходьте до государя. Государ тут!"

"Ось я вам! — закричав Іван Кузьмич.— Хлопці! Стріляй!" Солдати наші дали залп. Козак, який держав лист, захитався і упав з коня; інші помчали назад. Я глянув на Марію Іванівну. Вражена виглядом закривавленої голови Юлая, оглушена залпом, вона здавалася непритомною. Комендант підкликав капрала і звелів йому взяти лист з рук убитого козака. Капрал вийшов .у поле і повернувся, ведучи за вудила коня вбитого. Він віддав комендантові листа. Іван Кузьмич прочитав його сам собі і розірвав потім на шматочки. Тимчасом заколотники, очевидно, приготувалися до дії. Незабаром кулі стали свистіти коло наших ушей, і кілька стріл увіткнулося біля нас у землю і в частокіл. "Василісо Єгорівно! — сказав комендант.— Тут не жіноче діло; забери Машу; глянь: дівчина ні жива, ні мертва".

Василіса Єгорівна, що присмиріла під кулями, глянула на степ, де помітний був великий рух; потім обернулась до чоловіка і сказала йому: "Іване Кузьмичу, і життя і смерть від бога: благослови Машу. Машо, підійди до батька".

Маша, бліда й тремтяча, підійшла до Івана Кузьмича, стала навколішки і поклонилася йому до землі. Старий комендант перехрестив її тричі; потім підвів, і, поцілувавши, сказав їй схвильованим голосом: "Ну, Машо, будь щаслива. Молись богу: він тебе не кине. Якщо знайдеться добра людина, дай боже вам любов та злагоду. Живіть, як жили ми з Василісою Єгорівною. Ну, прощай, Машо. Василісо Єгорівно, відведи її мерщій". (Маша кинулася йому на шию і заридала.).— Поцілуймося ж і ми,— сказала, заплакавши, комендантша.— Прощай, мій Іване Кузьмичу. Прости мене, коли я чим тобі досадила! — "Прощай, прощай, матінко! — сказав комендант, обнявши свою стареньку.— Ну, годі! Ідіть, ідіть додому; та коли встигнеш, надінь на Машу сарафан". Комендантша з дочкою пішли. Я дивився вслід Марії Іванівні; вона оглянулася і кивнула мені головою. Тут Іван Кузьмич обернувся до нас, і всю увагу спою спрямував на ворога. Бунтівники з'їжджалися навколо свого ватажка і раптом почали злазити з коней. "Тепер стійте міцно,— сказав комендант: —буде приступ..." У цю хвилину розлігся страшенний вереск і крик, бунтівники бігом бігли до кріпості. Гармата наша заряджена була картеччю. Комендант підпустив їх на найближчу відстань і раптом випалив знову. Картеч влучила в саму середину натовпу. Бунтівники кинулись в обидва боки і позадкували. Ватажок їх залишився сам попереду... Він махав шаблею і, здавалося, палко їх умовляв... Крик і вереск, що були стихли на хвилину, зараз же почалися знову. "Ну, хлопці, — сказав комендант,— тепер відчиняйте ворота, бий в барабан. Хлопці! вперед, на вилазку, за мною!"

Комендант, Іван Гнатович і я вмить опинилися за кріпосним валом; але оторопілий гарнізон не рушив з місця. "Чого ж ви, дітки, стоїте?— закричав Іван Кузьмич.— Умирати, так умирати: така служба!" В цей момент бунтівники набігли на нас і вдерлися в кріпость. Барабан стих; гарнізон кинув рушниці; мене збили були з ніг, але я встав і разом із

бунтівниками ввійшов у кріпость. Комендант, поранений в голову, стояв у купці лиходіїв, які вимагали від нього ключів. Я кинувся був йому на допомогу: кілька дужих козаків схопили мене і зв'язали поясами, приказуючи: "От уже вам буде, государевим ослушникам!" Нас потягли вулицями; жителі виходили з домів з хлібом і сіллю. Калатали дзвони. Раптом закричали в натовпі, що государ на майдані чекає полонених і приймає присягу. Народ посунув на майдан; нас погнали туди ж.

Пугачов сидів у кріслі на ґанку комендантського будинку. На ньому був гарний козацький каптан, обшитий галунами. Висока соболина шапка з золотими китицями була насунута на виблискуючі очі. Обличчя його здалося мені знайомим. Козацькі старшини оточували його. Отець Герасим, блідий і тремтячий, стояв біля ґанку, з хрестом у руках, і здавалося, мовчки благав його за наступні жертви. На майдані ставили нашвидку шибеницю. Коли ми наблизились, башкирці розігнали народ і нас поставили перед Пугачовим. Дзвони стихли; запала глибока тиша. "Котрий комендант?"— спитав самозванець. Наш урядник виступив з юрми і показав на Івана Кузьмича. Пугачов грізно глянув на старика і сказав йому: "Як ти посмів опиратися мені, своєму государеві?" Комендант, знемагаючи від рани, зібрав останні сили і відповів твердим голосом: "Ти мені не государ, ти лиходій і самозванець, чуєш?" Пугачов похмуро насупився і махнув білою хусткою. Кілька козаків підхопили старого капітана і потягли до шибениці. На її перекладині опинився верхи покалічений башкирець, якого допитували ми напередодні. Він держав у руці вірьовку, і через хвилину побачив я бідолашного Івана Кузьмича, піднятого в повітря. Тоді привели до Пугачова Івана Гнатовича. "Присягай,— сказав йому Пугачов,— государеві Петрові Федоровичу!" — Ти нам не государ,—відповів Іван Гнатович, повторюючи слова свого капітана.— Ти, дядечку, лиходій і самозванець! — Пугачов махнув знову хусткою, і добрий поручик повис біля свого старого начальника.

Надійшла моя черга. Я дивився сміливо на Пугачова, готуючися повторити відповідь великодушних моїх товаришів. Тоді, на невимовний мій подив, побачив я серед повсталих старшин Швабріна, постриженого кружком і в козацькому каптані. Він підійшов до Пугачова і сказав йому

на вухо кілька слів. "Вішати його!" — сказав Пугачов, не глянувши вже на мене. Мені накинули на шию петлю. Я став читати тихо молитву, приносячи богові щире каяття в усіх своїх гріхах і благаючи його врятувати всіх близьких моєму серцю. Мене притягли під шибеницю. "Не бійся, не бійся",— повторяли мої губителі, може, й справді бажаючи мене підбадьорити. Раптом почув я крик: "Стривайте, окаянні! підождіть!" Кати спинилися. Дивлюся: Савельїч лежить у ногах Пугачова. "Батьку рідний! — казав бідолашний дядька.— Що тобі з смерті панського дитяти? Відпусти його; за нього тобі викуп дадуть; а для прикладу і страху ради, звели повісити хоч мене старого!" Пугачов подав знак, і мене зразу розв'язали й пустили. "Батечко наш тебе милує", говорили мені. В цю мить не можу сказати, щоб я зрадів своєму визволенню, не скажу одначе ж, щоб я про нього і шкодував. Почуття мої були дуже невиразні. Мене знову привели до самозванця і поставили перед ним на коліна. Пугачов простяг мені жилаву свою руку. "Цілуй руку, цілуй руку!" — говорили біля мене. Але я вважав би за краще прийняти найлютішу кару, ніж так підло принижуватися. "Батечку, Петре Андрійовичу! — шепотів Савельїч, стоячи надо мною і штовхаючи мене.— Не опирайся! Що тобі з того? плюнь та поцілуй у лиход... (тьху!) поцілуй у нього ручку". Я не ворушився. Пугачов опустив руку, сказавши з посмішкою: "Його благородіє, мабуть, одурів з радості. Підведіть його!"—Мене підвели і залишили на волі. Я став дивитися на продовження жахливої комедії.

Жителі почали присягати. Вони підходили один по одному, цілуючи розп'яття і потім вклоняючися самозванцеві. Гарнізонні солдати стояли тут же. Ротний кравець, озброєний тупими своїми ножицями, обрізав у них коси. Вони, обтрушуючись, підходили до руки Пугачова, котрий оголошував їм прощення і приймав до своєї зграї. Все це тривало близько трьох годин. Нарешті Пугачов встав з крісла і зійшов з ганку в супроводі своїх старшин. Йому підвели білого коня, прикрашеного багатою збруєю. Два козаки взяла його під руки і посадили на сідло. Він сказав отцю Герасимові, що обідатиме у нього. В цю мить почувся жіночий крик. Кілька розбишак витягли на ґанок Василісу Єгорівну, розшарпану і роздягнену догола. Один з них встиг уже вирядитися в її тілогрійку. Інші тягли перини, скрині, чайний посуд, білизну і все начиння. "Людоньки

добрі! — кричала бідолашна старенька.— Відпустіть душу на покаяння. Батьки рідні, відведіть мене до Івана Кузьмича". Раптом вона глянула на шибеницю і пізнала свого чоловіка. "Лиходії!— закричала вона несамовито.— Що ви з ним зробили? Голубе ти мій, Іване Кузьмичу, буйна солдатська голівонько! не зачепили тебе ні штики пруські, ні кулі турецькі; не в чесному бою наклав ти головою, а загинув від утеклого каторжника!"—Вгамуйте стару відьму!—сказав Пугачов. Тут молодий козак ударив її шаблею по голові, і вона впала мертва на східці ґанку. Пугачов поїхав, народ кинувся за ним.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ VIII

НЕПРОХАНИЙ ГІСТЬ

Непроханий гість гірший за татарина.

Прислів'я.

Майдан спустів. Я все стояв на одному місці і не міг зібрати думок, збентежених такими жахливими враженнями.

Нічого не відомо було про долю Марії Іванівни і це найбільше мене мучило. Де вона? що з нею? Чи встигла сховатися? чи надійний її притулок?.. Повний тривожних думок, я ввійшов у комендантський будинок... Скрізь було порожньо; стільці, столи, скрині були поламані; посуд побитий; все розтягнено. Я збіг по маленьких сходах, які вели в світлицю, і вперше зроду ввійшов у кімнату Марії Іванівни. Я побачив її постіль, розкидану розбійниками; шафа була поламана і пограбована; лампадка світилася перед спустілим ківотом. Вціліло й дзеркальце, що висіло в простінку... Де ж була хазяйка цієї смиренної дівочої келії? Страшна думка промайнула у мене в голові: я уявив її в руках у розбійників... Серце моє стислося... Я гірко, гірко заплакав і голосно

промовив ім'я своєї милої... В цю мить почулося легке шарудіння, і з-за шафи з'явилася Палаша, бліда й тремтяча.

— Ах, Петре Андрійовичу! — сказала вона, сплеснувши руками — Який день! який жах!

— А Марія Іванівна?—спитав я нетерпляче,— що з Марією Іванівною?

— Панночка жива,— відповіла Палаша.—Вона сховалася в Акуліни Памфилівни.

— У попаді!— скрикнув я з жахом.— Боже мій! та там Пугачов!..

Я кинувся геть з кімнати, вмить опинився на вулиці і прожогом побіг у дім священика, нічого не помічаючи й не почуваючи. Там лунали вигуки, регіт і пісні... Пугачов бенкетував з своїми товаришами. Палаша прибігла туди ж за мною. Я послав її викликати тихенько Акуліну Памфилівну. Через хвилину попадя вийшла до мене в сіни з порожнім штофом у руках.— Бога ради! де Марія Іванівна?—спитав я з невимовним хвилюванням.— Лежить, моя голубонька, у мене на ліжку, там за перегородкою,—відповіла попадя.— Ну, Петре Андрійовичу, трохи було не скоїлось лихо, та, слава богу, все обійшлося благополучно: лиходій тільки сів обідати, а вона, моя бідненька, опритомніла та як застогне!.. Я так і обмерла. Він почув: "А хто це в тебе охає, стара бабо?" Я злодюзі у пояс: "Племінниця моя, государю; занедужала, лежить, ось уже другий тиждень."— "А молода в тебе племінниця?" — "Молода, государю".— "А покажи лишень її мені, стара, свою племінницю".— У мене серце так і тьохнуло, та нічого було робити.— "Будь ласка, государю; тільки дівчинка не зможе встати і підійти до твоєї милості".— "Нічого, стара, я й сам піду подивлюся". І пішов таки окаянний за перегородку; що ти скажеш! і відхилив завісу, глянув яструбиними своїми очима!— і нічого... бог милував! А чи повіриш, я й батюшка мій так уже й приготувались до мученицької смерті. На щастя вона, моя голубонька, не пізнала його. Господи владико, дождалися ми свята. Нічого сказати! Бідний Іван

Кузьмич! Хто б подумав!.. А Василіса Єгорівна? А Іван Гнатович? А його за що?.. Як це вас пощадили? А Швабрім який, Олексій Іванович? Бач, постригся кружком і тепер у нас тут з ними бенкетує! Моторний, нічого сказати! А як сказала я про хвору племінницю, так він, віриш, так глянув на мене, наче ножем наскрізь; одначе не виказав, спасибі йому й за те.— В цю мить залунали п'яні вигуки гостей і голос отця Герасима. Гості вимагали вина, хазяїн кликав дружину. Попадя заклопоталася.— Ідіть собі додому, Петре Андрійовичу,— сказала вона;—тепер не до вас; у лиходіїв гульня іде. Біда, як потрапите під п'яну руку. Прощайте, Петре Андрійовичу. Що буде, те буде; а може, бог не покине!

Попадя пішла. Трохи заспокоєний, я відправився до себе на квартиру. Проходячи повз майдан, я побачив кілька башкирців, що тіснилися навколо шибениці і стягали чоботи з повішених; насилу стримав я порив обурення, почуваючи марність заступництва. По кріпості бігали розбійники, грабуючи офіцерські будинки. Звідусіль летіли вигуки бенкетуючих заколотників. Я прийшов додому. Савельїч зустрів мене біля порога. "Слава богу! — скрикнув він, побачивши мене.— Я був думав, що лиходії знову тебе схопили. Ну, батечку, Петре Андрійовичу! чуєш? все у нас пограбували, негідники: одежу, білизну, речі, посуд — нічого не залишили. Що й казати! Слава богу, що тебе живого пустили! А пізнав ти, паничу, отамана?"

— Ні, не пізнав; а хто ж він такий?

— Як, батечку? Ти й забув отого п'яницю, що видурив у тебе кожух на постоялому дворі? Заячий кожушок зовсім новісінький, а він, бестія, його так і розпоров, натягаючи на себе!

Я був вражений. Справді, схожість Пугачова з моїм вожатим була разюча. Я переконався, що Пугачов і він була одна й та сама людина, і зрозумів тоді причину, чому мене пощадили. Я не міг не здивуватися з дивного збігу обставин: дитячий кожух, подарований волоцюзі, рятував мене від петлі, і п’яниця, що вештався по постоялих дворах, брав у облогу кріпості і потрясав державою!

— Чи не зволиш попоїсти?—спитав Савельїч, незмінний у своїх звичках.— Дома нічого немає; піду, пошукаю, та що-небудь тобі наготую.

Залишившись на самоті, я поринув у роздуми. Що мені було робити? Залишатися в кріпості, підвладній лиходієві, або вирушати з його зграєю було непристойно для офіцера. Обов'язок вимагав, щоб я з'явився туди, де служба моя могла ще бути корисна батьківщині в нинішніх скрутних обставинах... Але кохання дуже радило мені лишатися біля Марії Іванівни і бути їй захисником і покровителем. Хоч я й передбачав швидку і безсумнівну зміну в обставинах, але все ж не міг не трепетати, уявляючи небезпеку її становища.

Думки мої були перервані приходом одного з козаків, який прибіг з оповіщенням, "що, мовляв, великий государ кличе тебе до себе".— Де ж він?—спитав я, готуючись підкоритися.

— В комендантському,— відповів козак.— Після обіду батечко наш відправився в баню, а тепер відпочиває. Ну, ваше благородіє, з усього видно, що персона знатна: обідаючи, з'їсти зволив двоє смажених поросят, а париться так жарко, що й Тарас Курочкін не втерпів, віддав віник Хомці Бикбаєву та насилу, обмившись холодною водою, прийшов до пам'яті. Нічого казати: вся поведінка така поважна... А в бані, чувати, показував царські свої знаки на грудях: з одного боку двоглавий орел, завбільшки з п'ятак, а з другого персона його.

Я не вважав за потрібне сперечатися з козаком, і з ним разом пішов в комендантський будинок, заздалегідь уявляючи собі побачення з Пугачовим і намагаючись угадати наперед, чим воно кінчиться. Читач легко може собі уявити, що я не був зовсім спокійний.

Почало смеркати, коли я прийшов до комендантського будинку. Шибениця з своїми жертвами страшно чорніла. Тіло бідної комендантам ще валялося під ґанком, біля якого два козаки стояли на варті. Козак, який привів мене, пішов доповісти про мене і, зразу ж повернувшись, увів

мене в ту кімнату, де напередодні так ніжно прощався я з Марією Іванівною.

Незвичайну картину побачив я: круг стола, накритого скатертю і заставленого штофами й склянками, Пугачов і чоловік десять козацьких старшин сиділи, в шапках і барвистих сорочках, розгарячені горілкою, з червоними обличчями і виблискуючими очима. Між ними не було ні Швабріна, ні нашого урядника, новобраних зрадників. "А, ваше благородіє!— сказав Пугачов, побачивши мене.— Просимо, завітати; честь і місце, будьте ласкаві". Співбесідники потіснилися. Я мовчки сів край стола. Сусід мій, молодий козак, стрункий і вродливий, налив мені склянку звичайної горілки, до якої я не доторкнувся. З цікавістю став я розглядати зборище. Пугачов на першому місці сидів, спершись ліктями на стіл і підпираючи чорну бороду своїм широким кулаком. Риси обличчя його, правильні і досить приємні, не виявляли нічого лютого. Він часто звертався до чоловіка років п'ятдесяти, називаючи його то графом, то Тимофійовичем, а інколи величаючи його дядечком. Всі поводилися між собою як товариші і не віддавали ніякої особливої переваги своєму ватажкові. Розмова йшла про ранковий приступ, про успіх заколоту і про майбутні дії. Кожен хвастав, пропонував свої думки і вільно заперечував Пугачову. І на цій дивній військовій раді вирішено було йти на Оренбург; рух зухвалий, і який мало був не увінчався гірким успіхом! Похід був оголошений на завтрашній день. "Ну, братове,— сказав Пугачов,— заспіваймо на сон грядущий улюблену пісню. Чумаков! Починай!"—Сусід мій затяг тонким голоском сумовиту бурлацьку пісню, і всі підхопили хором:

Не шуми, мати, зелена дібровонько.

Не заважай мені, молодцеві, думу думати.

Гей. що вранці мені, молодцеві, на допит іти

Перед грізного суддю, самого царя.

Та й почне цар-государ питати мене:

А скажи, скажи, хлопче, селянський син,

Та із ким грабував, на розбій ходив.

Чи багато з тобою товаришів було?

Я скажу тобі, надіє, православний цар,

Всю правду скажу тобі всю істину,

Що товаришів у мене було четверо:

А що перший мій товариш — темненька ніч,

А другий мій товариш — булатний ніж,

А як третій товариш — то мій добрий кінь,

А четвертий мій товариш — лук тугий.

Що розсильники мої — то влучнії стріли.

І сказав надія православний цар:

Ісполать тобі, хлопче, селянський син,

Що умів грабувать, вмів одказувать!

А за це тебе, хлопче, обдарую я

Серед поля хоромами високими.

Що двома стовпами з перекладиною.

Неможливо розповісти, який вплив справила на мене ця простонародна пісня про шибеницю, що її співали люди, приречені на шибеницю, їхні грізні обличчя, стройні голоси, журний вигляд, котрий надавали вони словам і без того виразним,— все потрясало мене якимсь піїтичним жахом.

Гості випили ще по склянці, повставали з-за стола і попрощалися з Пугачовим. Я хотів і собі за ними піти, але Пугачов сказав мені: "Сиди, я хочу з тобою переговорити". Ми залишилися віч на віч.

Кілька хвилин тривало наше взаємне мовчання. Пугачов дивився на мене пильно, інколи примружуючи ліве око з дивним виразом хитрості і насмішкуватості. Нарешті він засміявся, і з такою щирою веселістю, що і я, дивлячись на нього, став сміятися, сам не знаючи чого.

— Що, ваше благородіє? — сказав він мені.— А злякався, скажи правду, як молодці мої накинули тобі вірьовку на шию? Мабуть, небо за макове зернятко здалося... А погойдався б на перекладині, коли б не твій слуга. Я зразу пізнав старого шкарбуна. Ну, чи думав ти, ваше благородіє, що чоловік, котрий вивів тебе до умьоту, був сам великий государ? (Тут він прибрав вигляду поважного і таємничого.) Ти дуже передо мною винен,— продовжував він;—але я помилував тебе за твою доброчесність, за те, що ти зробив мені послугу, коли змушений я був ховатися від своїх недругів. Хіба ще таке побачиш? Хіба ще так я тебе обдарую, як дістану свою державу! Чи обіцяєш служити мені щиро?

Запитання шахрая і його зухвалість здалися мені такими забавними, що я не міг не посміхнутися.

— Чого ти посміхаєшся?— спитав він мене, насупившись.— Чи ти не віриш, що я великий государ? Відповідай прямо.

Я зніяковів: признати бродягу государем я не міг: це здавалося мені малодушністю непрощенною. Назвати його у вічі обманщиком — значило віддавати себе на погибель; і те, на що я був готовий під шибеницею на очах всього народу і в першому пориві обурення, тепер здавалося мені непотрібною хвастовитістю. Я вагався. Пугачов похмуро чекав моєї відповіді. Нарешті (ще й тепер самовдоволено згадую цю хвилину) почуття обов'язку взяло гору над слабістю людською. Я відповів Пугачову: "Слухай; скажу тобі всю правду. Подумай, чи можу я визнати в тобі государя? Ти людина кмітлива: ти сам побачив би, що я прикидаюся".

— Хто ж я такий, на твою думку?

— Бог тебе знає; та хто б ти не був, ти жартуєш небезпечно.

Пугачов глянув на мене бистро. "Так ти не віриш,— сказав він,— щоб я був государ Петро Федорович? Ну, гаразд. А хіба немає удачі завзятому? Хіба в старовину Гришка Отреп'єв не царював? Думай про мене що хочеш, а від мене не відставай. Яке тобі діло до іншого всього? Хто піп, той і батько. Послужи мені вірою й правдою, і я пожалую тебе і в фельдмаршали і в князі. Як ти вважаєш?"

— Ні,— відповів я твердо.— Я уроджений дворянин; я присягав государині імператриці: тобі служити не можу. Якщо ти справді бажаєш мені добра, то відпусти мене в Оренбург.

Пугачов задумався. "А коли відпущу,— сказав він,— то чи пообіцяєш принаймні проти мене не служити?"

— Як можу тобі це обіцяти?—відповів я.— Сам знаєш, не моя воля: звелять іти проти тебе — піду, нічого не поробиш. Ти тепер сам

начальник; сам вимагаєш покори від: своїх. Що ж воно буде, якщо я від служби відмовлюся, коли моя служба буде потрібна? Голова моя в твоїй владі: відпустиш мене — спасибі; покараєш—бог тобі суддя: а я сказав тобі правду.

Моя щирість вразила Пугачова. "Так тому й бути,— сказав він, б'ючи мене по плечу.— Карати так карати, милувати так милувати. Іди собі під чотири вітри і роби що хочеш. Завтра приходь зо мною попрощатися, а тепер іди собі спати, і мене вже на сон клонить".

Я залишив Пугачова і вийшов на вулицю. Ніч була тиха й морозна. Місяць і зірки яскраво сяяли, освітлюючи майдан і шибеницю. В кріпості все було спокійно й темно. Тільки в шинку горіло світло і лунали вигуки запізнілих гульвіс. Я глянув на будинок священика. Віконниці й ворота були замкнені. Здавалося, в ньому було тихо.

Я прийшов до себе на квартиру і побачив Савельїча, що горював з моєї відсутності. Звістка про свободу мою обрадувала його невимовне. "Слава тобі, владико! — сказав він, перехрестившися.— Вдосвіта залишимо кріпость і підемо світ за очі. Я тобі дещо наготував; перекуси, батечку, та й спочивай собі до ранку, як у Христа за пазушкою".

Я послухався його поради і, повечерявши з великим апетитом, заснув на голій підлозі, стомлений душевно й фізично.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ IX

РОЗЛУКА

Із красунею спізнатись

Солодко було в житті.

Тяжко, тяжко розлучатись

У сумному почутті.

Херасков.

Рано-вранці розбудив мене барабан. Я пішов на збірне місце. Там шикувалися вже юрми пугачовські біля шибениці, де ще висіли вчорашні жертви. Козаки стояли верхи, солдати під рушницею. Прапори маяли. Кілька гармат, між якими пізнав я й нашу, поставлені були на похідні лафети. Всі жителі були тут же, чекаючи самозванця. Біля ґанку комендантського будинку козак тримав за вуздечку чудового білого коня киргизької породи. Я шукав очима тіло комендантші. Воно було віднесене трохи набік і прикрите рогожею. Нарешті Пугачов вийшов із сіней. Народ поскидав шапки. Пугачов спинився на ґанку і з усіма привітався. Один із старшин подав йому мішок з мідними грошима, і він став кидати їх пригорщами. Народ з криком кинувся їх підбирати, і діло не обійшлося без каліцтва. Пугачова оточили головні з його спільників. Між ними стояв і Швабрін. Погляди наші зустрілись; у моєму він міг прочитати презирство, і він відвернувся з виразом щирої злоби і удаваної глузливості. Пугачов, побачивши мене в натовпі, кивнув мені головою і підкликав до себе. "Слухай,— сказав він мені.— Рушай негайно ж в Оренбург і оповісти від мене губернатора і всіх генералів, щоб ждали мене до себе через тиждень. Порадь їм зустріти мене з дитячою любов'ю та слухняністю; інакше їм не уникнути лютої кари. Щасливої дороги, ваше благородіє!" Потім звернувся він до народу сказав, показуючи на Швабріна: — "Ось вам, діточки, новий командир: слухайте його в усьому, а він відповідає мені за вас і за кріпость". З жахом почув я ці слова: Швабрін ставав начальником кріпості; Марія Іванівна залишалася в його владі! Боже, що з нею буде! Пугачов зійшов з ґанку. Йому підвели коня. Він проворно скочив у сідло, не дочекавшись козаків, які хотіли були підсадити його.

В цей час, з юрми народу, бачу, виступив мій Савельїч, підходить до Пугачова і подає йому аркуш паперу. Я не міг уявити, що з того вийде.

"Це що?" —спитав поважно Пугачов.— Прочитай, так побачиш,— відповів Савельїч. Пугачов узяв папір і довго розглядав його з виглядом значущим. "Що ти так мудро пишеш? — сказав він нарешті.— Наші ясні очі не можуть тут нічого розібрати. Де мій обер-секретар?"

Молодий хлопець у капральському мундирі проворно підбіг до Пугачова. "Читай вголос",— сказав самозванець, віддаючи йому папір. Я надзвичайно цікавився, про що Савельїч надумав писати до Пугачова. Обер-секретар голосно став по складах читати таке:

"Два халати, міткалевий і шовковий в смужку, на шість карбованців".

— Це що значить? — сказав, нахмурившись, Пугачов. Накажи читати далі,— відповів спокійно Савельїч.

Обер-секретар продовжував:

"Мундир із тонкого зеленого сукна, на сім карбованців".

"Штани білі сукняні, на п'ять карбованців".

"Дванадцять сорочок полотняних голландських з манжетами, на десять карбованців".

"Погрібець з чайним посудом, на два карбованці п'ятдесят..."

— Що це за бредня?—перебив Пугачов.— Яке мені Діло до погребців та до штанів з манжетами?

Савельїч крякнув і став пояснювати. "Це, батечку, зволиш бачити, реєстр панського добра, розкраденого лиходіями..."

— Якими лиходіями? — спитав грізно Пугачов.

— Винен: помилився,— відповів Савельїч.— Лиходії не лиходії, а твої хлопці таки понишпорили та порозтягали. Не гнівайся: кінь на чотирьох ногах, та й то спотикається. Накажи вже дочитати.

— Дочитуй,— сказав Пугачов. Секретар продовжував: "Ковдра ситцьова, друга тафтяна на ваті, чотири карбованці!"

"Шуба лисяча, крита червоним ратином, 40 карбованців".

"Ще заячий кожушок, подарований твоїй милості на постоялому дворі, 15 карбованців".

— Це що таке! — скрикнув Пугачов, блиснувши вогняними очима.

Признаюся, я злякався за бідолашного мого слугу. Він хотів був почати знову все пояснювати, але Пугачов його перебив: "Як ти посмів лізти до мене з такими дрібницями?—закричав він, вихоплюючи папір із рук секретаря і кинувши його в обличчя Савельїчу.— Старий дурень! їх обібрано: велике діло! Та ти повинен, старий шкарбун, повік бога молити за мене та за моїх хлопців за те, що ти і з паном своїм не висите тут разом з моїми ослушниками... Заячий кожух! Я тобі дам заячий кожух! Та чи знаєш ти, що я з тебе живого шкіру звелю зідрати на кожухи?"

— Як зволиш,— відповів Савельїч,— а я людина підневільна і за панське добро повинен відповідати.

Пугачов був, видно, в припадку великодушності. Він одвернувся і від'їхав, не сказавши більше й слова. Швабрін і старшини пішли слідом за ним. Зграя вирушила з кріпості в порядку. Народ пішов проводити Пугачова. Я залишився на майдані сам із Савельїчем. Слуга мій держав у руках свій реєстр і розглядав його з виразом великого жалю.

Бачивши мою добру злагоду з Пугачовим, він думав здобути з неї користь; та мудрий намір йому не вдався. Я став був його лаяти за

недоречне старання і не зміг стриматися від сміху. "Смійся, паничу,— відповів Савельїч,— смійся; а як доведеться нам знову заводити все хазяйство, то побачимо, чи смішно буде".

Я поспішав у будинок священика побачитися з Марією Іванівною. Попадя зустріла мене з сумною звісткою. Вночі у Марії Іванівни почалася сильна гарячка. Вона лежала непритомна і марила. Попадя ввела мене в її кімнату. Я тихо підійшов до її ліжка. Зміна в її обличчі вразила мене. Хвора мене не пізнала. Довго стояв я над нею, не слухаючи ні отця Герасима, ні доброї жінки його, котрі, здається, мене втішали. Похмурі думки хвилювали мене. Стан бідної, беззахисної сироти, залишеної серед злобних заколотників, власне моє безсилля устрашали мене. Швабрін, Швабрін найбільше терзав мою уяву. Наділений владою від самозванця, бувши за старшого в кріпості, де залишалася нещасна дівчина — безневинний предмет його ненависті, він міг наважитися на все. Що мені було робити? Як подати їй допомогу? Як визволити її з рук лиходія? Лишався один засіб: я вирішив негайно ж їхати в Оренбург, щоб прискорити визволення Бєлогорської кріпості і по змозі тому допомагати. Я попрощався з священиком і з Акулиною Памфилівною, палко доручаючи їй ту, котру вважав уже за свою дружину. Я взяв руку бідної дівчини і поцілував її, зрошуючи сльозами. "Прощайте,— казала мені попадя, проводячи мене; — прощайте, Петре Андрійовичу. Може, побачимося в кращі часи. Не забувайте нас і пишіть нам частіше. Бідна Марія Іванівна, крім вас, не має тепер ні розради, ні покровителя".

Вийшовши на майдан, я зупинився на хвилину, глянув на шибеницю, уклонився їй, вийшов з кріпості і пішов по Оренбурзькій дорозі в супроводі Савельїча, який од мене не відставав.

Я йшов, заклопотаний своїми думками, як раптом почув за собою кінський тупіт Оглянувся; бачу: з кріпості скаче козак, тримаючи башкирського коня за повід і роблячи здалеку мені знаки. Я зупинився і скоро пізнав нашого урядника. Він, під'їхавши, зліз з свого коня і сказав, віддаючи мені повід другого: "Ваше благородіє! Батько наш вам дарує коня й шубу з свого плеча (до сідла прив'язаний був овчинний кожух). Та

ще,— промовив запинаючись урядник,— дарує він вам... полтиник грошей... та я розгубив їх дорогою; простіть великодушно". Савельїч подивився на нього косо і буркнув: "Розгубив дорогою! А що ж у тебе брязкає за пазухою? Безсовісний!" — "Що у мене за пазухою брязкає? — спитав урядник, і трохи не розгубившись.— Бог з тобою, старенький! Це бряжчить уздечка, а не полтиник".— Гаразд,— сказав я, уриваючи суперечку.— Дякуй від мене тому, хто тебе послав; а розгублені гроші постарайся, повертаючись назад, підібрати і візьми собі на горілку.— "Дуже вдячний, ваше благородіє,— відповів він, повертаючи свого коня; — вік за вас бога молитиму". З цими словами він помчав назад, держачися однією рукою за пазуху, і через хвилину зник з очей.

Я надів кожух і сів верхи, посадивши за собою Савельїча. "Ось бачиш, паничу,— сказав старик,— що я недаром подав шахраєві чолобитну: злодюзі, бач, стало совісно, хоч башкирська довгов'яза шкапа та овчинний кожух не варті й половини того, що вони, шахраї, у нас украли, і того, що ти йому сам зволив подарувати; та все ж у пригоді стане, а з поганої вівці хоч вовни жмут".

РОЗДІЛ X

ОБЛОГА МІСТА

Зайнявши доли й гори,

На місто, як орел, глядів з вершин суворо.

За станом повелів зробити він розкат.

Сховав перуни в нім, і так привів під град.

Херасков.

Наближаючись до Оренбурга, побачили ми гурт колодників з поголеними головами, з обличчями, спотвореними кліщами ката. Вони працювали біля укріплень під наглядом гарнізонних інвалідів. Хто вивозив на тачках сміття, що його було повно у рові; хто лопатками копав землю; на валу муляри носили цеглу і лагодили міську стіну. Біля воріт вартові спинили нас, вимагаючи показати паспорти. Та сержант, як тільки почув, що я їду з Бєлогорської кріпості, так і повів мене прямо в дім генерала.

Я застав його в саду. Він оглядав яблуні, оголені диханням осені, і за допомогою старого садівника дбайливо їх обгортав теплою соломою. На обличчі його відбивалися спокій, здоров'я і добродушність. Він зрадів, побачивши мене, і став розпитувати про жахливі події, яких я був свідком. Я розповів йому про все. Старик слухав мене з увагою і водночас зрізував сухі гілки. "Бідний Миронов! — сказав він, коли я закінчив свою сумну повість.— Жаль його: добрий був офіцер. І мадам Миронова добра була дама і яка майстерниця гриби солити! А як Маша, капітанська дочка?" Я відповів, що вона залишилася в кріпості на руках у попаді. "Гай. гай, гай! — зауважив генерал.— Це погано, дуже погано. На дисципліну розбійників аж ніяк не можна покластися. Що буде з бідною дівчиною?" — Я відповів, що до Бєлогорської кріпості недалеко і що, мабуть, його превосходительство не забариться вислати військо, щоб визволити бідних її жителів. Генерал похитав головою з виразом недовірливості. "Побачимо, побачимо,— сказав він.— Про це ми ще встигнемо поговорити. Прошу до мене завітати на чашку чаю: сьогодні у мене буде військова нарада. Ти зможеш нам дати вірні відомості про гультіпаку Пугачова та про його військо. Тепер поки що піди відпочинь".

Я пішов на квартиру, яку було мені відведено, де Савельїч уже господарював, і нетерпляче став чекати призначеного часу. Читач легко собі уявить, що я не забарився з'явитися на нараду, яка повинна була мати такий вплив на мою долю. В призначений час я вже був у генерала.

Я застав у нього одного з міських чиновників, пригадується, директора митниці, товстого й рум'яного дідка в глазетовому каптані. Він став розпитувати мене про долю Івана Кузьмича, якого називав кумом, і

часто перебивав мою розповідь додатковими запитаннями і повчальними зауваженнями, які, коли й не свідчили про його обізнаність у військовому мистецтві, то принаймні викривали кмітливість і природний розум. Тимчасом зібралися й інші запрошені. Між ними, крім самого генерала, не було жодного військового чоловіка. Коли всі посідали і всім рознесли по чашці чаю, генерал виклав дуже ясно і докладно, в чім полягала справа: "Тепер, панове,— продовжував він,— належить вирішити, як нам діяти проти заколотників: наступально чи оборонно? Кожен з цих способів має свою вигоду й невигоду. Дія наступальна дає більше надії на найшвидше винищення ворога, дія оборонна певніша й безпечніша... Отже, почнемо збирати голоси за законним порядком, тобто, починаючи з молодших за чином. П. прапорщику! — продовжував він, звертаючися до мене.— Будь ласка, скажіть нам вашу думку".

Я встав і в коротких словах описав спочатку Пугачова та зграю його, сказав упевнено, що самозванцеві способу не було встояти проти правильних дій.

Думку мою вислухали чиновники з явною недоброзичливістю. Вони вбачали в ній необачність і зухвалість молодої людини. Знялося ремство, і я почув виразно слово: молокосос, яке вимовив хтось впівголоса. Генерал обернувся до мене і сказав з посмішкою: "П. прапорщику! Перші голоси на військових нарадах подаються звичайно на користь рухів наступальних; це законний порядок. Тепер будемо продовжувати збирання голосів. П. колезький раднику! скажіть нам вашу думку!"

Дідок у глазетовому каптані похапцем допив третю свою чашку, дуже розбавлену ромом, і відповів генералові: "Я думаю, ваше превосходительство, що не слід діяти ні наступально, ні оборонно".

— Як же. так, пане колезький раднику? — заперечна здивований генерал.— Інших способів тактика не подає: рух оборонний або наступальний...

— Ваше превосходительство, просувайтеся підкупально.

— Е-хе-хе! думка ваша вельми благорозумна. Рухи підкупальні тактикою допускаються. І ми використаємо вашу пораду. Можна буде пообіцяти за голову гультіпаки... карбованців сімдесят або навіть сто... з секретної суми...

— І тоді,— перебив директор митниці,— хай я буду киргизьким бараном, а не колезьким радником, якщо ці здобичники не видадуть нам свого отамана, скованого по руках і ногах.

— Ми ще про це подумаємо і поговоримо,— відповів генерал.— Проте належить у всякому разі вжити й військових заходів. Панове, подавайте голоси ваші за законним порядком.

Виявилося, що всі думки суперечили моїй. Всі чиновники говорили про ненадійність військ, про непевність удачі, про обережність і тому подібне. Всі вважали, що благорозумніше залишатися під прикриттям гармат, за міцною кам'яною стіною, ніж у чистому полі випробовувати щастя зброї. Нарешті генерал, вислухавши всі думки, витрусив попіл з люльки і виголосив таку промову:

— Панове мої! повинен я вам заявити, що з мого боку я цілком з думкою пана прапорщика згоден: бо думка ця заснована на всіх правилах розумної тактики, яка завжди майже наступальним діям перед оборонними віддає перевагу.

Тут він спинився і став набивати свою люльку. Самолюбство моє торжествувало. Я гордо подивився на чиновників, які між собою перешіптувалися з виразом незадоволення й неспокою.

— Але, панове мої,— продовжував він, випустивши, разом з глибоким віддихом, густий струмінь тютюнового диму,— я не посмію взяти на себе такої великої відповідальності, коли мова йде про безпеку довірених мені

провінція її імператорською величністю, найвсемилостивішою моєю государинею. Отже, я погоджуюся з більшістю голосів, яка вирішила, що найблагорозумніше і найбезпечніше в самому місті чекати облоги, а напад ворога силою артилерії і (якщо буде можливо) вилазками відбивати.

Чиновники в свою чергу насмішкувато подивилися на мене. Нарада розійшлася. Я не міг не пошкодувати про слабість шановного воїна, який, всупереч власному переконанню, вирішив іти за думками людей необізнаних і недосвідчених.

Через кілька днів після цієї знаменитої наради, довідалися ми, що Пугачов, вірний своїй обіцянці, наблизився до Оренбурга. Я побачив військо бунтівників з висоти міської стіни. Мені здалося, що кількість їх вдесятеро зросла з часу останнього приступу, котрого я був свідком. При них була й артилерія, взята Пугачовим у малих кріпостях, ним уже підкорених. Згадавши рішення наради, я передбачав тривале перебування в стінах оренбурзьких і мало не плакав з досади.

Не стану описувати оренбурзької облоги, яка належить історії, а не родинним запискам. Скажу коротко, що ця облога з необережності місцевого начальства була згубна для жителів, які зазнали голоду й різних злигоднів. Легко можна собі уявити, що життя в Оренбурзі було дуже нестерпне. Всі похмуро чекали вирішення своєї долі; всі охали від дорожнечі, яка насправді була страшенна. Жителі звикли до ядер, що залітали до них у двори; навіть приступи Пугачова вже не привертали загальної цікавості. Я помирав з нудьги. Час ішов. Листів з Бєлогорської кріпості я не одержував. Всі шляхи були відрізані. Розлука з Марією Іванівною ставала для мене нестерпною. Невідомість її долі мене мучила. Єдина розвага моя була наїзництво. З ласки Пугачова я мав доброго коня, з яким ділився скудною їжею і на якому щодня виїжджав я за місто перестрілюватися з пугачовськими наїзниками. У цих перестрілках перевага була звичайно на боці лиходіїв, ситих, п'яних і доброкінних. Охляла городова кіннота не могла їх подолати. Інколи виходила в поле і наша голодна піхота; але глибина снігу перешкоджала їй діяти вдало

проти розпорошених наїзників. Артилерія даремно гриміла з висоти валу, а в полі загрузала і не рухалася з місця через виснаження коней. Така була картина наших воєнних дій! І ось що оренбурзькі чиновники називали обережністю і обачністю.

Одного разу, коли нам пощастило якось розпорошити й прогнати досить густу юрму, наїхав я на козака, що відстав од своїх товаришів; я готовий був уже вдарити його своєю турецькою шаблею, як раптом він скинув шапку і закричав: "Здрастуйте, Петре Андрійовичу! Як вас бог милує?"

Я глянув і пізнав нашого урядника. Я невимовно зрадів йому.— Здрастуйте, Максимовичу,— сказав я йому.— Чи давно з Бєлогорської?

— Недавно, батечку Петре Андрійовичу; тільки вчора вернувся. У мене є до вас лист.

— Де ж він? — скрикнув я, весь так і спалахнувши.

— У мене,— відповів Максимович, поклавши руку за пазуху.— Я обіцяв Палаші якось вже вам передати.— Тут він подав мені складений папірець і зразу ж зник. Я розгорнув його і з трепетом прочитав такі рядки:

"Богові завгодно було забрати несподівано батька й матір: не маю на землі ні рідні, ні покровителів. Звертаюсь до вас, знаючи, що ви завжди бажали мені добра, і що ви всякій людині готові допомогти. Молю бога, щоб цей лист як-небудь до вас дійшов! Максимович обіцяв вам його передати. Палаша чула також від Максимовича, що вас він часто здалеку бачить на вилазках і що ви зовсім себе не бережете і не думаєте про тих, котрі за вас із сльозами бога молять. Я довго була хвора; а коли одужала, Олексій Іванович, який командує у нас замість покійного батенька, змусив отця Герасима віддати мене йому, застрахавши Пугачовим. Я живу в нашому домі під караулом. Олексій Іванович

примушує мене вийти за нього заміж. Він каже, що врятував мені життя, бо прикрив обман Акуліни Памфилівни, яка сказала лиходіям, ніби я її племінниця. А мені легше було б померти, ніж стати за дружину такій людині, як Олексій Іванович. Він поводиться зо мною дуже жорстоко і загрожує, коли не отямлюся і не дам згоди, то привезе мене в табір до лиходія, і з вами, мовляв, те ж саме буде, що з Лизаветою Харловою. Я просила Олексія Івановича дати мені подумати. Він погодився ждати ще три дні; а коли через три дні за нього не вийду, то вже ніякої пощади не буде. Батечку, Петре Андрійовичу! ви один у мене покровитель; заступіться за мене бідну. Ублагайте генерала і всіх командирів прислати до нас якомога швидше сикурсу та приїжджайте самі, якщо можете. Зостаюся вам покірна безталанна сирота

Марія Миронова".

Прочитавши цього листа, я мало не збожеволів. Я помчав у місто, без жалю стискаючи шпорами бідного коня. По дорозі придумував я то те, то інше, щоб врятувати бідну дівчину, і нічого не міг вигадати. Примчавши в місто, я подався прямо до генерала і прожогом до нього вбіг.

Генерал ходив сюди й туди по кімнаті, курячи свою пінкову люльку. Побачивши мене, він спинився. Мабуть, вигляд мій вразив його; він дбайливо поцікавився причиною мого поспішного приходу.— Ваше превосходительство,— сказав я йому,— звертаюся до вас, як до батька рідного; ради бога, не відмовте мені в моєму проханні: річ іде про щастя всього мого життя.

— Що сталося, батечку?—спитав здивований старик.— Що я можу для тебе зробити? Кажи.

— Ваше превосходительство, накажіть взяти мені роту солдатів і півсотні козаків і пустіть мене очистити Бєлогорську кріпость.

Генерал дивився на мене пильно, гадаючи, мабуть, що я збожеволів (в чому майже і не помилявся).

— Як це? Очистити Бєлогорську кріпость? — сказав він нарешті.

— Ручуся вам за успіх,—відповів я палко.—Тільки відпустіть мене.

— Ні, молодий чоловіче,— сказав він, хитаючи головою.— На такій великій відстані противникові легко буде відрізати вас від комунікації з головним стратегічним пунктом і здобути над вами цілковиту перемогу. Перетята комунікація...

Я злякався, побачивши, як він захопився воєнними міркуваннями, і поспішив його перебити.— Дочка капітана Миронова,— сказав я йому,— пише до мене листа: вона просить допомоги; Швабрін примушує її вийти за нього заміж.

— Невже? О, той Швабрін превеликий Schelm і, якщо потрапить мені в руки, то я звелю судити його за 24 години, і ми розстріляємо його на парапеті кріпості! Та поки що треба мати терпіння...

— Мати терпіння!—скрикнув я несамовито.— А він тимчасом одружиться з Марією Іванівною!..

— О! — заперечив генерал.— Це ще не біда: краще їй бути поки що дружиною Швабріна: він тепер може зробити їй протекцію; а коли його розстріляємо, тоді, бог дасть, знайдуться для неї і женишки. Гарненькі вдівоньки дівками не сидять; тобто, хотів я сказати, що вдівонька швидше знайде собі чоловіка, ніж дівчина.

— Швидше погоджуся померти,—сказав я розлючено, — ніж уступити її Швабріну!

— Ба, ба. ба, ба! —сказав старий.— Тепер розумію: ти, мабуть, в Марію Іванівну закоханий. О, річ інша! Бідний хлопець! Але все ж таки я ніяк не можу дати тобі рота солдатів і півсотні козаків. Ця експедиція була б нерозумна; я не можу взяти її на свою відповідальність.

Я похнюпив голову; відчай мене охопив. Раптом думка промайнула в голові моїй: в чому вона полягала, читач побачить з наступного розділу, як кажуть старовинні романісти.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ XI

БУНТІВНА СЛОБОДА

Тоді лев ситий був, хоч зроду він лихий.

"Чого з явився ти в вертепі, друже мій?"

Ласкаво він спитав.

О. Сумароков.

Я покинув генерала і поспішив до себе на квартиру. Савельїч зустрів мене із звичайним своїм умовлянням. "Охота тобі, паничу, мірятися силою з п'яними розбійниками! Чи ж панське це діло? Всяко буває: ні за що пропадеш. І добре, коли б уже виходив ти на турка чи на шведа, а то гріх і сказати на кого".

Я перебив його мову запитанням: скільки у мене буде всіх грошей? "Вистачить з тебе,— відповів він з задоволеним виглядом.— Шахраї як там не нишпорили, а я все-таки встиг приховати". І з цим словом він вийняв з кишені довгий плетений гаман, повний срібла.— Ну, Савельїчу,—

сказав я йому, — віддай же мені тепер половину; а решту візьми собі. Я їду в Бєлогорську кріпость.

— Батечку, Петре Андрійовичу! — сказав добрий слуга тремтячим голосом.— Побійся бога; як ти вирушиш у Дорогу тепер, коли нікуди проїзду нема від розбійників! Пожалій ти хоч своїх батьків, коли сам себе не жалієш. Куди ти поїдеш? Чого? Пережди трохи: військо прийде, переловить шахраїв; тоді їдь собі хоч на всі чотири сторони.

Але намір мій був твердо прийнятий.— Пізно роздумувати,— відповів я старикові.— Я повинен їхати, я не можу не їхати. Не журися, Савельїчу: бог милостивий; може, я побачимось! Дивися ж, не совістись і не скупись. Купуй, що тобі буде потрібно, хоч і втридорога. Гроші ці я тобі дарую. Якщо через три дні я не повернуся...

— Що це ти, паничу? — перебив мене Савельїч.— Щоб я тебе пустив самого! Та цього і уві сні не проси. Якщо вже ти вирішив їхати, то я хоч пішки та піду за тобою, а тебе не покину. Щоб я став без тебе сидіти за кам'яною стіною! Та хіба я збожеволів? Воля твоя, паничу, а я від тебе не відстану.

Я знав, що з Савельїчем марна річ сперечатися, і дозволив йому готуватися в дорогу. Через півгодини я сів на свого доброго коня, а Савельїч на худу і криву шкапу, яку даром віддав йому один з міських жителів, не маючи більше змоги годувати її. Ми приїхали до міських воріт; варта нас пропустила; ми виїхали з Оренбурга.

Почало смеркати. Дорога моя лежала повз Бердську слободу, пристановище пугачовське. Пряма дорога заметена була снігом; але по всьому степу видно було кінські сліди, які щодня поновлювалися. Я їхав швидкою риссю. Савельїч насилу міг поспішати за мною віддалік і кричав мені щохвилини: "Тихіше, паничу, ради бога, тихіше. Клята шкапина моя не встигає за твоїм довгоногим бісом. Куди поспішаєш? Добре коли б на

бенкет, а то під обух, чого доброго... Петре Андрійовичу... батечку Петре Андрійовичу!.. Не занапасти!.. Господи владико, пропаде панське дитя!.."

Незабаром замигтіли Бердські вогні. Ми під'їхали до ярів, природних укріплень слободи. Савельїч від мене не відставав, не припиняючи жалібних своїх молінь. Я сподівався об'їхати слободу благополучно, коли раптом побачив у темряві прямо перед собою чоловік з п'ять мужиків, озброєних киями; це був передовий караул пугачовського пристановища. До нас гукали. Не знаючи пароля, я хотів мовчки проїхати біля них; але вони мене зразу оточили, і один з них схопив мого коня за вуздечку. Я вихопив шаблю і вдарив мужика по голові; шапка врятувала його, одначе він захитався і випустив з рук вуздечку. Інші злякалися й відбігли; я скористався з цієї хвилини, пришпорив коня і помчав.

Темрява близької ночі могла врятувати мене від усякої небезпеки, та враз обернувшись, побачив я, що Савельїча зо мною не було. Бідний старий на своєму кульгавому коні не міг втекти від розбійників. Що було робити? Підождавши його кілька хвилин і впевнившись, що його затримано, я повернув коня і подався його виручати.

Під'їжджаючи до яру, почув я здалеку галас, крики і голос мого Савельїча. Я поїхав швидше і незабаром знов опинився між караульними мужиками, які спинили мене кілька хвилин тому. Савельїч був між ними. Вони стягли старика з його шкапи і збиралися в'язати. Прибуття моє їх обрадувало. Вони з криком кинулися на мене і вмить стягли з коня. Один з них, очевидно старший, сказав нам, що він зараз поведе нас до государя. "А наш батечко,— додав він,— має волю наказати: чи зараз вас повісити чи діждатися світу божого". Я не опирався; Савельїч пішов за моїм прикладом, і караульні повели нас з торжеством.

Ми перебралися через яр і ввійшли в слободу. По всіх хатах горіло світло. Галас і крики лунали скрізь. На вулиці я зустрів силу народу; але ніхто в темноті нас не помітив і не пізнав у мені оренбурзького офіцера. Нас привели прямо до хати, яка стояла на перехресті. Біля воріт стояло кілька горілчаних бочок і дві гармати.— "Ось і палац,— сказав один з

мужиків: — зараз про вас доповімо". Він пішов у хату. Я глянув на Савельїча; старий хрестився, читаючи про себе молитву. Я ждав довго; нарешті мужик повернувся і сказав мені: "Іди, наш батечко звелів впустити офіцера".

Я зайшов у хату, або в палац, як називали її мужики. Вона освітлена була двома лойовими свічками, а стіни обклеєні були золотим папером; а втім, лави, стіл, рукомийник на мотузочку, рушник на цвяшку, рогач у кутку і широкий припічок, заставлений горщиками,— все було, як у звичайній хаті. Пугачов сидів під іконами, в червоному каптані, у високій шапці, і гордовито взявшися в боки. Біля нього стояло кілька з головних його товаришів, з виглядом удаваної догідливості. Видно було, що звістка про прибуття офіцера з Оренбурга викликала у бунтівників велику цікавість і що вони приготувалися зустрінути мене урочисто. Пугачов пізнав мене з першого погляду. Удавана поважність його враз зникла. "А, ваше благородіє,— сказав він мені жваво.— Як поживаєш? Чого тебе бог приніс?" Я відповів, що їхав у своїй справі і що люди його мене спинили. "А в якій справі?" спитав він мене. Я не знав, що відповідати. Пугачов, гадаючи, що я не хочу говорити при свідках, звернувся до своїх товаришів і звелів їм вийти. Всі послухали, крім двох, які не рушили з місця. "Кажи сміливо при них,— сказав мені Пугачов: — від них я нічого не приховую". Я глянув скоса на наперсників самозванця. Один з них, немічний і згорблений дідок з сивою порідкою, не мав у собі нічого визначного, крім блакитної стрічки, надітої через плече на сіряк. Та повік не забуду його товариша. Він був високий на зріст, огрядний і широкоплечий, і здався мені літ сорока п'яти. Густа руда борода, сірі виблискуючі очі, ніс без ніздрів і червонуваті плями на лобі й на шоках надавали його рябому широкому обличчю виразу непередаваного. Він був у червоній сорочці, в киргизькому халаті і в козацьких шароварах. Перший (як довідався я пізніше) був втеклий капрал Белобородов; другий — Афанасій Соколов (прозваний Хлопушею), засланий злочинець, що три рази тікав із сибірських рудників. Незважаючи на почуття, що надто мене хвилювали, товариство, в якому я так несподівано спинився, дуже притягало мою увагу. Та Пугачов отямив мене своїм запитанням: "Кажи! в якій же справі виїхав ти з Оренбурга?"

Дивна думка спала мені в голову: мені здалося, що провидіння, яке вдруге привело мене до Пугачова, давало мені нагоду здійснити свій намір. Я вирішив нею скористатися і, не встигши обміркувати те, на що наважився, відповів на запитання Пугачова:

— Я їхав у Бєлогорську кріпость визволити сироту, яку там кривдять.

Очі в Пугачова заблискали. "Хто з моїх людей сміє кривдити сироту? — закричав він.— Хто б він там не був, а мого суду не уникне. Кажи: хто винен?"

— Швабрін винний,—відповів я.—Він держить у неволі ту дівчину, яку ти бачив хворою, у попаді, і силою хоче одружитися з нею.

— Я провчу Швабріна,— сказав грізно Пугачов.— Він знатиме, як у мене свавільничати й кривдити народ. Я його повішу.

— Дозволь слово мовити,—сказав Хлопуша хрипким голосом.— Ти поспішив призначити Швабріна на коменданта кріпості, а тепер поспішаєш його вішати. Ти вже образив козаків, посадивши дворянина їм за начальника; не лякай же дворян, караючи їх з першої обмови.

— Нема чого їх ні жаліти, ні одаряти!—сказав дідок у блакитній стрічці.— Швабріна стратити не біда; а не погано і пана офіцера допитати як належить: чого зволив приїхати. Якщо він тебе за государя не визнає, то нічого в тебе і управи шукати, а коли визнає, чого ж він до сьогоднішнього дня сидів у Оренбурзі з твоїми супостатами? Чи не накажеш відвести його в приказну, та запалити там вогник, мені здається, що його милость підіслано до нас від оренбурзьких командирів.

Логіка старого лиходія здалася мені досить переконливою. Мороз пробіг по всьому моєму тілу від думки, в чиїх руках я був. Пугачов помітив моє збентеження. "Га, ваше благородіє? — сказав він мені підморгуючи. — Фельдмаршал мій, здається, каже діло. Як ти гадаєш?"

Насмішка Пугачова повернула мені бадьорість. Я спокійно відповів, що я перебуваю в його владі і що він може робити зо мною, що йому буде завгодно.

— Добре,— сказав Пугачов.— Тепер скажи, в якому стані ваше місто?

— Слава богу,— відповів я,— все благополучно.

— Благополучно?—повторив Пугачов.— А народ помирає з голоду!

Самозванець казав правду; але я з обов'язку присяги став запевняти, що це пусті чутки і що в Оренбурзі досить всяких запасів.

Ти бачиш,— підхопив дідок,— що він тебе у вічі обманює. Всі втікачі в один голос свідчать, що в Оренбурзі голод і мор, що там їдять мертвечину, та й то за честь; а його милость запевняє, що всього доволі. Коли ти Швабріна хочеш повісити, то вже на тій самій шибениці повісь і цього молодця, щоб ніхто не завидував.

Слова проклятого старика, здавалося, вплинули на Пугачова. На щастя, Хлопуша став суперечити своєму товаришеві. "Годі, Наумовичу,— сказав він йому.— Тобі б усе душити та різати. Що ти за богатир? Глянути, то в чім душа держиться. Сам у могилу дивишся, а інших губиш. Хіба мало крові на твоїй совісті?"

— Та ти що за угодник? — заперечив Бєлобородов.— У тебе звідки жалість взялася?

— Звичайно,— відповів Хлопуша,— і я грішний, і ця Рука (тут він стиснув свій кістлявий кулак і, засукавши Рукав, відкрив волохату руку), і ця рука повинна в пролитій християнській крові. Але я нищив супротивника,. а не гостя; на вільному роздоріжжі та в темному лісі, не дома, сидячи на печі; кістенем та обухом, а не бабськими обмовами.

Старий відвернувся і пробурчав слова: "рвані ніздрі!"

— Що ти там шепочеш, старий шкарбун?—закричав Хлопуша.— Я тобі дам рвані ніздрі; стривай, діждешся й ти своєї черги; бог дасть і ти кліщів понюхаєш... А поки що дивися, щоб я тобі бороди не вирвав!

— Панове єнарали! — промовив поважно Пугачов. — Годі вам сваритися. Не біда, коли б і всі оренбурзькі собаки дриґали ногами під однією перекладиною; біда, коли наші пси між собою перегризуться. Ну, помиріться.

Хлопуша й Бєлобородов не сказали й слова і похмуро дивилися один на одного. Я побачив потребу змінити розмову, яка могла кінчитися для мене дуже невигідно, і, звернувшись до Пугачова, сказав йому з веселим виглядом: "Ах! я було й забув подякувати тобі за коня і за кожух. Без тебе я не добрався б до міста і замерз би в дорозі".

Хитрість моя вдалася. Пугачов розвеселився. "Умів брати, умій і віддавати,— сказав він, кліпаючи й мружачись.— Розкажи мені тепер, що тобі до тієї дівчини, яку Швабрін кривдить? Чи не запала часом вона в серце молодецьке? га?"

— Вона наречена моя,— відповів я Пугачову, помітивши сприятливу зміну погоди і не вважаючи за потрібне приховувати істину.

— Твоя наречена! — закричав Пугачов.— Чого ж ти раніше не сказав? Та ми тебе оженимо і на весіллі в тебе погуляємо!—Потім, звертаючись до Бєлобородова: —Слухай, фельдмаршале! Ми з його благородієм старі приятелі; сядьмо та повечеряємо; вранці буде видніше. Завтра побачимо, що з ним зробимо.

Я радий був відмовитися від такої шани, та робити було нічого. Дві молоді козачки, дочки господаря хати, накрили стіл білою скатертю, принесли хліба, юшки і кілька штофів з горілкою й пивом, і я вдруге

опинився за однією трапезою з Пугачовим і з його страшними товаришами.

Оргія, якої я був мимовільним свідком, тривала до глибокої ночі. Нарешті хміль почав знемагати співбесідників. Пугачов задрімав, сидячи на своєму місці; товариші його повставали і дали мені знак залишити його. Я вийшов разом з ними. За розпорядженням Хлопуші караульний відвів мене в приказку, де я знайшов і Савельїча і де мене замкнули разом із ним. Слуга був так здивований всім, що відбувалося, що навіть ні про що не спитав. Він уклався у пітьмі спати і довго зітхав і охав; нарешті захропів, а я став думати, і думки за цілу ніч і на хвилину не дали мені задрімати.

Вранці прийшли мене кликати від імені Пугачова. Я пішов до нього. Біля воріт його стояла кибитка, запряжена тройкою татарських коней. Народ товпився на вулиці. В сінях зустрів я Пугачова: він був одягнений по-дорожньому, в кожусі і в киргизькій шапці. Вчорашні співбесідники оточували його, прибравши вигляду догідливості, який сильно суперечив усьому, чому я був свідком напередодні. Пугачов весело зі мною привітався і звелів мені сідати з ним в кибитку.

Ми посідали. "В Бєлогорську кріпость!" —сказав Пугачов широкоплечому татаринові, який стоячи правив тройкою. Серце моє сильно забилося. Коні рушили, дзвіночок загримів, кибитка помчала...

"Стій! Стій!" — почувся голос, надто мені знайомий,— і я побачив Савельїча, що біг нам назустріч. Пугачов звелів зупинитися. "Батечку, Петре Андрійовичу!—кричав Савельїч.— Не покинь мене на старості літ серед оцих шахра..."—А, старий шкарбун! — сказав йому Пугачов.— Знову дав бог побачитися. Ну, сідай на передок.

— Спасибі, добрий чоловіче, спасибі, батечку рідний! — казав Савельїч вмощуючись.— Дай боже тобі сто літ здоров'я за те, що

зглянувся на мене старого і заспокоїв. Вік за тебе бога молитиму, а про заячий кожух і згадувати вже не стану.

Цей заячий кожух міг не на жарт розсердити Пугачова. На щастя, самозванець або недочув або не зважив на недоречний натяк. Коні помчали; народ на вулиці зупинявся і кланявся в пояс. Пугачов кивав головою на обидва боки. Через хвилину ми виїхали із слободи і помчали по рівній дорозі.

Легко можна собі уявити, що відчував я в цю мить. Через кілька годин мав я побачитися з тією, яку вважав уже для себе втраченою. Я уявляв собі хвилину нашого з'єднання... Я думав також і про ту людину, в чиїх руках була моя доля, і яка дивним збігом обставин таємниче була зо мною пов'язана. Я згадував про нерозважливу жорстокість, про кровожерливі звички того, хто брався врятувати мою милу! Пугачов не знав, що вона була дочкою капітана Миронова; розлючений Швабрін міг розповісти йому все; Пугачов міг дізнатися про правду і в інший спосіб... Тоді що станеться з Марією Іванівною? Холод пробігав по моєму тілу, і волосся ставало дибом...

Раптом Пугачов перебив мої думки, звернувшися до мене з запитанням:

— Про що, ваше благородіє, зволив задуматися?

— Як не задуматися,— відповів я йому.— Я офіцер і дворянин; вчора ще бився проти тебе, а сьогодні їду з тобою в одній кибитці і щастя всього мого життя залежить від тебе.

— То й що?—спитав Пугачов.— Страшно тобі?

Я відповів, що, бувши раз уже ним помилуваний, я сподівався не тільки на його пощаду, але навіть і на допомогу.

— І твоя правда, їй-богу, твоя правда! —сказав самозванець.— Ти бачив, що мої хлопці дивилися на тебе скоса; а старик і сьогодні наполягав на тому, що ти шпигун, і що треба тебе катувати і повісити; але я не погодився,— додав він, стишивши голос, щоб Савельїч і татарин не могли його почути,—пам'ятаючи твою склянку горілки і заячий кожух. Ти бачиш, я не такий ще кровопивець, як говорить про мене ваша братія.

Я згадав взяття Бєлогорської кріпості; але не вважав за потрібне суперечити йому і не відповів ні слова.

— Що говорять про мене в Оренбурзі? — спитав Пугачов, помовчавши трохи.

— Та кажуть, що з тобою справитися трудненько; ніде правди діти: дався ти взнаки.

На обличчі самозванця відбилось задоволене самолюбство. "Так! — сказав він з веселим виглядом.— Я воюю неабияк. Чи знають у вас в Оренбурзі про битву під Юзеєвою? Сорок єнаралів убито, чотири армії взято в полон. Як ти гадаєш, чи пруський король міг би зо мною позмагатися?"

Хвастовитість розбійника здалася мені забавною.— А сам як ти гадаєш?—сказав я йому,— чи справився б ти з Фрідеріком?

— З Федір Федоровичем? А чому ж ні? З вашими ж єнаралами я управляюся; а вони його били. Досі зброя моя була щаслива. Почекай-но, не те ще буде, як піду на Москву.

— А ти гадаєш іти на Москву?

Самозванець трохи задумався і сказав впівголоса: "Бог знає. Вулиця моя тісна; волі мені мало. Хлопці мої мудрують. Вони злодії. Мені треба

бути на сторожі; при першій же невдачі вони свої шиї викуплять моєю головою".

— Отож! —сказав я Пугачову.— Чи не краще тобі відстати від них самому заздалегідь та здатися на милосердя государині?

Пугачов гірко посміхнувся. "Ні,— відповів він,— пізно мені каятися. Для мене не буде помилування. Буду я далі робити як почав. Хто знає? А може, й удасться! Адже Гришка Отреп'єв поцарював над Москвою".

— А знаєш ти, чим він кінчив? Його викинули з вікна, зарізали, спалили, зарядили його попелом гармату і випалили!

— Слухай,— сказав Пугачов з якимсь диким натхненням.— Розкажу тобі казку, яку в дитинстві розповідала мені стара калмичка. Одного разу орел спитав у ворона: скажи, вороне, чому живеш ти на білому світі триста літ, а я тільки тридцять три роки? — Тому, батечку, відповів йому ворон, що ти п'єш живу кров, а я живлюся мертвечиною. Орел і подумав: дай спробуємо і ми живитися тим самим. Гаразд. Полетіли орел і ворон. От побачили здохлого коня; спустилися й сіли. Ворон став клювати та вихваляти. Орел клюнув раз, клюнув вдруге, махнув крилом і сказав воронові: ні, брат вороне; ніж триста літ живитися падлом, краще раз напитися живої крові, а там що бог дасть! — Ну, яка калмицька казка?

— Вигадлива,— відповів я йому.— Але жити вбивством і розбоєм значить, на мою думку, клювати мертвечину.

Пугачов поглянув на мене з подивом і нічого не відповів. Обидва ми замовкли, поринувши кожен у свої думки. Татарин заспівав невеселої пісні; Савельїч, дрімаючи, похитувався на передку. Кибитка мчала по рівній зимовій дорозі... Раптом побачив я сільце на крутому березі Яїка, з частоколом і дзвіницею — і за чверть години в'їхали ми в Бєлогорську кріпость.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ XII

СИРОТА

Що у нашої у яблуньки

Ні вершечка нема, ні галузочок;

Що у нашої у княгинечки

Ні батька нема, ні матері.

Спорядити її нікому,

Благословити її нікому.

Весільна пісня

Кибитка під'їхала до ґанку комендантського будинку. Народ пізнав дзвіночок Пугачова і натовпом біг за ним. Швабрін зустрів самозванця на ґанку. Він був одягнений козаком і запустив собі бороду. Зрадник допоміг Пугачову вилізти з кибитки, в підлих виразах висловлював свою радість і старанність. Побачивши мене, він зніяковів; але швидко отямився,— простяг мені руку, кажучи: "І ти наш? Давно б отак!"—Я одвернувся від нього і нічого не відповів.

Серце моє защеміло, коли опинились ми в давно знайомій кімнаті, де на стіні висів ще диплом покійного коменданта, як сумна епітафія минулого часу. Пугачов сів на тому дивані, на якому бувало дрімав Іван Кузьмич, приспаний буркотінням своєї дружини. Швабрін сам подав йому горілки. Пугачов випив чарку і сказав йому, показавши на мене:

"Почастуй і його благородіє". Швабрін підійшов до мене з своїм підносом; але я вдруге від нього одвернувся. Він здавався сам не свій. З звичайною своєю кмітливістю він, зрозуміло, догадався, що Пугачов був ним незадоволений. Він боявся його, а на мене поглядав недовірливо. Пугачов спитав про стан кріпості, що чути про вороже військо і тому подібне, і раптом спитав його несподівано: "Скажи, голубе, яку дівчину держиш ти у себе під караулом? Покажи лишень мені її".

Швабрін зблід, як мертвий. "Государю,— сказав він тремтячим голосом...— Государю, вона не під караулом... вона хвора... вона в світлиці лежить".

"Веди ж мене до неї",— сказав самозванець, встаючи з місця. Відмовитися було неможливо. Швабрін повів Пугачова в світлицю Марії Іванівни. Я за ними рушив.

Швабрін зупинився на сходах. "Государю! — сказав він— Ви маєте владу вимагати від мене, що вам завгодно; але не накажіть сторонньому входити в спальню до дружини моєї".

Я затремтів. "Так ти одружений!" — сказав я Швабріну, готовий його розтерзати.

— Тихше! — перебив мене Пугачов.— Це моя справа. А ти,— казав він далі, звертаючися до Швабріна,— не мудруй і не ламайся: дружина вона тобі чи не дружина, а я веду до неї кого хочу. Ваше благородіє, іди за мною.

Біля дверей світлиці Швабрін знову зупинився і сказав уриваним голосом: "Государю, попереджую вас, що вона в білій гарячці і третій день як марить безперервно".

— Відчиняй! — сказав Пугачов.

Швабрін став шукати в себе в кишенях і сказав, що не взяв з собою ключа. Пугачов штовхнув двері ногою; замок відскочив; двері відчинилися, і ми увійшли.

Я глянув і обмер. На підлозі, в селянському обірваному вбранні сиділа Марія Іванівна, бліда, худа, з розкуйовдженим волоссям. Перед нею стояв глечик води, накритий скибкою хліба. Побачивши мене, вона здригнулась і закричала. Що тоді зі мною сталося — не пам'ятаю.

Пугачов подивився на Швабріна і сказав з гіркою посмішкою: "Добрий у тебе лазарет!" — Потім, підійшовши до Марії Іванівни: — "Скажи мені, голубко, за що твій чоловік тебе покарав? в чому ти перед ним винна?"

— Мій чоловік! — повторила вона.— Він мені не чоловік. Я ніколи не буду його дружиною! Я краще вирішила померти і помру, якщо мене не визволять.

Пугачов глянув грізно на Швабріна: "І ти посмів мене обманювати! — сказав він йому.— Чи знаєш ти, гультіпако, чого ти вартий?"

Швабрін упав на коліна... В цю мить презирство заглушило в мені всі почуття ненависті й гніву. З огидою дивився я на дворянина, що валяється в ногах втеклого козака. Пугачов став лагідніший. "Прощаю тобі цього разу,— сказав він Швабріну; — але знай, що за першою ж провиною тобі пригадають і цю". Потім звернувся він до Марії Іванівни і сказав їй ласкаво: "Виходь, красна дівице; дарую тобі волю. Я государ".

Марія Іванівна швидко глянула на нього і догадалася, що перед нею вбивця її батьків. Вона затулила обличчя обома руками і впала непритомна. Я кинувся до неї, але в цю мить дуже сміливо в кімнату вдерлася моя давня знайома Палаша і стала клопотатись біля своєї панночки. Пугачов вийшов із світлиці, і ми троє зійшли у вітальню.

— Що, ваше благородіє? — сказав сміючись Пугачов.— Виручили красну дівицю! Як гадаєш, чи не послати за попом та чи не звеліти йому повінчати племінницю? Отож, буду я, мабуть, за весільного батька, Швабрін за дружка; загуляємо, зап'ємо і ворота замкнемо!

Чого я побоювався, те й трапилося. Швабрін, почувши пропозицію Пугачова, знавіснів. "Государю! — закричав він несамовито.— Я винен, я вам збрехав; але й Гриньов вас обманює. Ця дівчина не племінниця тутешнього попа: вона дочка Івана Миронова, якого страчено при здобутті тутешньої кріпості".

Пугачов спрямував на мене вогненні свої очі. "Що ж це таке?" — спитав він мене з подивом.

— Швабрін сказав тобі правду,— відповів я твердо.

— Ти мені цього не сказав,— зауважив Пугачов, і обличчя його спохмурніло.

— Сам ти подумай,— відповів я йому,— чи можна було при твоїх людях сказати, що дочка Миронова жива. Та вони б її загризли. Ніщо не врятувало б її!

— І то правда,— сказав сміючись Пугачов.— Мої п'яниці не пощадили б бідної дівчини. Добре зробила кумася-попадя, що обманула їх.

— Слухай,— казав я, бачивши його добрий настрій.— Як тебе назвати, не знаю, та й знати не хочу... Але бог бачить, що життям своїм радий би я заплатити тобі за те, що ти для мене зробив. Тільки не вимагай того, що не згідне з честю моєю і християнською совістю. Ти мій благодійник. Докінчи як почав: відпусти мене з бідною сиротою, куди нам бог дорогу покаже. А ми, де б ти не був і що б з тобою не трапилося, щодня будемо бога молити за спасіння грішної твоєї душі..

Здавалося, сувора душа Пугачова була зворушена. "Хай буде по-твоєму!—сказав він.— Карати так карати, милувати так милувати: такий мій звичай. Візьми собі свою красуню; вези її, куди хочеш, і дай вам боже любов та згоду!"

Тут він обернувся до Швабріна і звелів видати мені пропуск у всі застави й кріпості, підвладні йому. Швабрін, зовсім знищений, стояв як остовпілий. Пугачов пішов оглядати кріпость. Швабрін його супроводив; а я залишився під приводом готування до від'їзду.

Я побіг у світлицю. Двері були замкнені. Я постукав, "Хто там?" — спитала Палаша. Я назвався. Милий голосок Марії Іванівни пролунав з-за дверей. "Підождіть, Петре Андрійовичу. Я переодягаюсь. Ідіть до Акуліни Памфилівни; я зараз туди ж піду".

Я послухав і пішов у дім отця Герасима. І він і попадя вибігли мені назустріч. Савельїч їх уже попередив. "Здрастуйте, Петре Андрійовичу,— говорила попадя.— Привів бог знову побачитися. Як поживаєте? А ми про вас щодня згадували. А Марія Іванівна всього натерпілася без вас, моя голубонька!.. Та скажіть, мій батечку, як це ви з Пугачовим порозумілися? Як це він вас не уколошкав? Що ж, спасибі лиходієві і за це".— Годі, стара,— перебив отець Герасим.—Не все верзи, що знаєш. Нєсть спасіння во многом глаголанії. Батечку, Петре Андрійовичу! зайдіть, ласкаво просимо. Давно, давно вже не бачилися.

Попадя стала пригощати мене чим бог послав. А тимчасом говорила невгаваючи Вона розповіла мені, як Швабрін змусив їх віддати йому Марію Іванівну; як Марія Іванівна плакала і не хотіла їх залишати; як Марія Іванівна мала з нею постійні зносини через Палашку (дівку моторну, що й урядника змушує танцювати під свою дудку); як вона порадила Марії Іванівні написати мені листа і таке інше. Я в свою чергу розказав їй коротко свою історію. Піп і попадя хрестилися, почувши, що Пугачов знає про їх обман, "З нами сила божа! — говорила Акуліна Памфилівна.— Пронеси, боже, хмару мимо. Ну ж і Олексій Іванович; нічого сказати: хороша цяця!"—Саме в цю мить двері відчинилися, і Марія

Іванівна увійшла з посмішкою на блідому обличчі. Вона залишила своє селянське вбрання і одягнена була по-давньому просто й мило.

Я схопив її руку і довго не міг промовити ні одного слова. Ми обоє мовчали від повноти серця. Господарі наші відчули, що нам було не до них, і покинули нас. Ми залишилися самі. Все було забуто. Ми говорили і не могли наговоритися. Марія Іванівна розповіла мені все, що з нею трапилося з самого здобуття кріпості; змалювала мені весь жах її становища, всі муки, яких зазнала від мерзенного Швабріна. Ми згадали і колишні щасливі часи... Обоє ми плакали... Нарешті, я став говорити їй про свої наміри. Залишатися в кріпості, що була під владою Пугачова і де порядкував Швабрін, їй було неможливо. Не можна було думати і про Оренбург, який зазнавав усіх злигоднів облоги. У неї не було на світі ні однієї рідної людини. Я запропонував їй їхати в село до моїх батьків. Вона спочатку вагалася: відома їй неприхильність батька мого її лякала. Я її заспокоїв. Я знав, що батько вважатиме за щастя і поставить собі за обов'язок прийняти дочку заслуженого воїна, який загинув за батьківщину. "Мила Маріє Іванівно! — сказав я нарешті.— Я вважаю тебе своєю дружиною. Дивні обставини з’єднали нас нерозривно: ніщо в світі не може нас розлучити". Марія Іванівна вислухала мене просто, без удаваної сором'язливості, без вигадливих відмовок. Вона відчувала, що доля її з'єднана була з моєю. Але вона повторила, що не інакше буде моєю дружиною, як за згодою моїх батьків. Я їй і не суперечив. Ми поцілувалися палко, щиро — і таким чином все було між нами вирішено.

Через годину урядник приніс мені пропуск, підписаний кривульками Пугачова, і покликав мене до нього від його імені. Я застав його готовим рушити в дорогу. Не можу висловити того, що я почував, прощаючись із цією жахливою людиною, звіром, лиходієм для всіх, крім одного мене. Чому не сказати істини? В цю хвилину сильне співчуття було в мене до нього. Я палко бажав вирвати його з середовища лиходіїв, яких він очолював, і врятувати його голову, поки ще був час. Швабрін і народ, що товпився біля нас, перешкодили мені висловити все, чим сповнене було моє серце.

Ми попрощалися по-дружньому. Пугачов, побачивши серед натовпу Акуліну Памфилівну, посварився пальцем і моргнув значливо; потім сів у кибитку, звелів їхати в Берду, і коли коні рушили, то він ще раз висунувся з кибитки і закричав мені: "Прощай, ваше благородіє! Може, побачимося коли-небудь".— Ми справді з ним побачилися, але за яких обставин!..

Пугачов поїхав. Я довго дивився на білий степ, по якому мчала його тройка. Народ розійшовся. Швабрін зник. Я повернувся в дім священика. Все було готове до нашого від’їзду; я не хотів більше гаятись. Добро наше все було укладено в стару комендантську повозку. Ямщики вмить запрягли коней. Марія Іванівна пішла попрощатися з могилами своїх батьків, похованих за церквою. Я хотів її провести, але вона попросила мене залишити її саму. Через кілька хвилин вона повернулася, обливаючись мовчки тихими сльозами. Повозку було подано. Отець Герасим і дружина його вийшли на ґанок. Ми сіли в кибитку втрьох: Марія Іванівна з Палашею і я. Савельїч виліз на передок. "Прощай, Маріє Іванівно, моя голубонько! прощайте, Петро Андрійовичу, соколе наш ясний! — говорила добра попадя.— Щасливої дороги, і дай боже вам обом щастя!" Ми поїхали. В комендантському будинку я побачив Швабріна, який стояв біля вікна. На обличчі його відбилась похмура злоба. Я не хотів торжествувати над знищеним ворогом і звернув погляд у другий бік. Нарешті, ми виїхали з кріпосних воріт і навіки покинули Бєлогорську кріпость.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ XIII

АРЕШТ

Прошу не гніватись. Обов'язок велить

Відправити в тюрму, мій пане, вас умить.

Будь ласка, я готов; та хочу я по праву,

Щоб з'ясували ви мені спочатку справу.

Княжнін

З'єднаний так випадково з любою дівчиною, про яку я ще вранці так болісно непокоївся, я не вірив самому собі і гадав, ніби все, що трапилося зо мною, було пустим сном. Марія Іванівна дивилася задумливо то на мене, то на дорогу, і здавалося, не встигла ще отямитися і прийти до пам'яті. Ми мовчали. Серця наші надто були стомлені. Непомітно годин через дві опинилися ми в ближній кріпості, теж підвладній Пугачову. Тут ми перемінили коней. З швидкості, з якою їх запрягали, з поквапливої послужливості бородатого козака, поставленого Пугачовим комендантом, я побачив, що, завдяки балакучості ямщика, який привіз нас, мене приймали за придворного временщика.

Ми поїхали далі. Стало смеркати. Ми наближалися до містечка, де, за словами бородатого коменданта, був сильний загін, що йшов на з'єднання до самозванця. Нас зупинили караульні. На запитання: хто їде? ямщик відповів громогласно: "Государів кум із своєю хазяєчкою". Раптом натовп гусарів оточив нас з страшною лайкою. "Виходь, бісів куме,— сказав мені вусатий вахмістр.— Ох, і буде ж тобі, з твоєю хазяєчкою!"

Я вийшов з кибитки і звелів, щоб відвели мене до їхнього начальника. Побачивши офіцера, солдати припинили лайку. Вахмістр повів мене до майора. Савельїч від мене не відставав, промовляючи про себе: "Ось тобі й государів кум! З вогню та в полум'я... Господи владико! чим все це кінчиться?" Кибитка помалу поїхала за нами.

Через п'ять хвилин ми підійшли до будиночка, яскраво освітленого. Вахмістр залишив мене при караулі і пішов про мене доповісти. Він зразу ж повернувся, заявивши мені, що його високоблагородію ніколи мене

прийняти, а що він велів одвести мене в острог, а хазяєчку до себе привести.

— Що це значить? — закричав я в нестямі.— Та хіба він збожеволів?

— Не можу знати, ваше благородіє,— відповів вахмістр.— Тільки його високоблагородіє наказав ваше благородіє відвести в острог, а її благородіє наказано привести до його високоблагородія, ваше благородіє!

Я кинувся на ґанок. Караульні не думали мене затримувати, і я прямо вбіг у кімнату, де чоловіка шість гусарських офіцерів грали в банк. Майор метав. Який був мій подив, коли, глянувши на нього, пізнав я Івана Івановича Зуріна, що колись обіграв мене в Сімбірському трактирі!

— Чи може бути!—скрикнув я — Іване Івановичу! це ти?

— Ба, ба, ба, Петро Андрійович! Яким вітром? Звідки ти? Здорово, брат. Чи не хочеш поставити карточку? — Дякую. Накажи краще дати мені квартиру. Яку тобі квартиру? Залишайся в мене.

— Не можу: я не сам.

— Ну, давай сюди й товариша.

— Я не з товаришем; я... з дамою.

— З дамою! Де ж ти її підчепив? Еге, брат! — (При Цих словах Зурін свиснув так виразно, що всі зареготали, а я зовсім зніяковів).

— Ну,— продовжував Зурін,— так і бути. Буде тобі і квартира. А шкода... Ми б гульнули по-давньому... Гей! Хлопче! Та чого ж сюди не ведуть кумасю Пугачова? чи вона опирається? Сказати їй, щоб вона не

боялася: пан, мовляв, чудовий; нічим не скривдить, та добре її в потилицю.

— Що це ти? —сказав я Зуріну.— Яка кумася Пугачова? Це дочка покійного капітана Миронова. Я вивіз її з полону і тепер проводжаю до батькового села, де й залишу.

— Як! Так це про тебе мені зараз доповідали? Стривай! що ж це значить?

— Потім все розкажу. А тепер, бога ради, заспокой бідну дівчину, яку гусари твої перелякали.

Зурін зразу дав розпорядження. Він сам вийшов на вулицю, попросив пробачення у Марії Іванівни за мимовільне непорозуміння і наказав вахмістрові дати їй найкращу квартиру в місті. Я залишився ночувати у нього.

Ми повечеряли, і, коли залишилися вдвох, я розповів йому про свої пригоди. Зурін слухав мене з великою увагою. Коли я кінчив, він похитав головою і сказав: "Все це, брат, добре; одно недобре: навіщо тебе чорт несе одружуватися? Я чесний офіцер, не хочу тебе обманювати: але повір ти мені, що одруження дурість. Ну, де тобі возитися з жінкою та няньчитися з дітьми? Гей, плюнь! Послухай мене: розв'яжися ти з капітанською дочкою. Дорогу в Сімбірськ я розчистив, там безпечно. Відправ її завтра ж до батьків своїх: а сам залишайся у мене в загоні. В Оренбург повертатися тобі нічого. Попадеш знову в руки до бунтівників, то навряд від них ще раз викрутишся. Таким чином любовна дурість зникне сама собою, і все буде гаразд".

Хоч я не зовсім був з ним згоден, проте почував, що обов’язок честі вимагав моєї присутності у війську імператриці. Я вирішив зробити, як радив Зурін: відправити Марію Іванівну в село і залишитися в його загоні.

Савельїч прийшов мене роздягати; я сказав йому, щоб на другий же день готовий він був їхати далі з Марією Іванівною. Він почав був опиратися. "Що ти, паничу? Як же я тебе покину? Хто буде біля тебе ходити? Що скажуть! батьки твої?"

Знаючи упертість слуги мого, я вирішив переконати його ласкою й щирістю. "Друже ти мій, Архипе Савельїчу!—сказав я йому.— Не відмов, будь мені благодійником; прислуга тут мені не потрібна, а я не буду спокійний, якщо Марія Іванівна поїде в дорогу без тебе. Служачи їй, служиш ти й мені, бо я твердо вирішив, як тільки обставини дозволять, одружитися з нею".

Тут Савельїч сплеснув руками з виразом здивування невимовного. "Одружитися! — повторив він.— Дитя хоче одружитися! А що скаже батечко, а матінка що подумає?"

— Погодяться, певно погодяться,— відповів я,— коли узнають Марію Іванівну. Я надіюсь і на тебе. Батечко й матінка тобі вірять: ти будеш нашим заступником, правда ж?

Старий був зворушений. "Ох, батечку ти мій, Петре Андрійовичу! — відповів він.— Хоч раненько надумав ти щенитися, та зате Марія Іванівна така добра панночка, що гріх пропустити оказію Хай буде по-твоєму! Довезу її, ангела божого, і по-рабському буду доповідати твоїм батькам, що такій нареченій не треба й приданого".

Я подякував Савельїчу і ліг спати в одній кімнаті з Зуріним. Розгарячений і схвильований, я розбалакався. Зурін спочатку зі мною розмовляв охоче; але поволі слова його стали рідкіші й не зв'язніші; нарешті, замість відповіді на якесь запитання, він захропів і присвиснув. Я замовк і скоро взяв з нього приклад.

На другий день вранці прийшов я до Марії Іванівни. Я розповів їй про своє вирішення. Вона визнала його благорозумним і зразу зо мною

погодилась. Загін Зуріна повинен був виступити з міста того ж дня. Нічого було зволікати. Я тут же і попрощався з Марією Іванівною, доручивши її Савельїчу і давши їй листа до моїх батьків. Марія Іванівна заплакала. "Прощайте, Петре Андрійовичу! — сказала вона тихим голосом.— Чи доведеться нам побачитися чи ні, бог тільки це знає; та повік не забуду вас; до могили ти один зостанешся в моїм серці". Я нічого не міг відповідати. Люди нас оточували. Я не хотів при них віддаватися почуттям, які мене хвилювали. Нарешті вона поїхала. Я повернувся до Зуріна, сумний і мовчазний. Він хотів мене розвеселити; я думав себе розважити: ми провели день шумливо і буйно і ввечері виступили в похід.

Це було наприкінці лютого. Зима, що утрудняла дії, минала, і наші генерали готувалися до дружної взаємодії. Пугачов все ще стояв під Оренбургом. Тимчасом навколо нього загони з’єднувалися і з усіх боків наближалися до злочинницького гнізда. Повсталі села, побачивши наше військо, підкорялися; зграї розбійників скрізь тікали від нас, і все передвіщало швидке й благополучне закінчення. Незабаром князь Голіцин, під кріпостю Татіщевою, розбив Пугачова, розігнав його юрми, визволив Оренбург, і, здавалося, завдав бунту останнього і вирішального удару. Зурін був у той час відряджений проти зграї повсталих башкирців, які порозбігалися раніше, ніж ми їх побачили. Весна взяла нас в облогу в татарському сільці. Річки розлилися, і дороги стали непрохідні. Ми заспокоювали себе в нашій бездіяльності думкою про швидке припинення нудної і дріб'язкової війни з розбійниками і дикунами.

Та Пугачов не був пійманий. Він з'явився на Сибірських, заводах, зібрав там нові зграї і знову почав лиходіяти. Чутки про його успіхи знову поширилися. Ми довідалися про зруйнування Сибірських кріпостей. Незабаром звістка про взяття Казані і про похід самозванця на Москву стривожила начальників військ, що безтурботно дрімали в надії на безсилля мерзенного бунтівника. Зурін дістав наказ переправитися через Волгу .

Не буду описувати нашого походу і закінчення війни. Скажу коротко, що бідування доходило до краю. Ми проходили через селища,

спустошені бунтівниками, і мимоволі відбирали у бідних жителів те, що встигли вони врятувати. Правління було всюди припинене: поміщики ховалися по лісах. Зграї розбійників бешкетували скрізь; начальники окремих загонів самовільно карали й милували; стан всього широкого краю, де лютувала пожежа, був жахливий... Не доведи господи бачити російський бунт, безглуздий і безпощадний!

Пугачов тікав, переслідуваний Іваном Івановичем Міхельсоном. Незабаром дізналися ми, що його остаточно розбито. Нарешті Зурін одержав повідомлення про захоплення самозванця, а разом з тим і наказ зупинитися. Війна була закінчена. Нарешті можна було їхати до моїх батьків! Думка їх обійняти, побачити Марію Іванівну, від якої я не мав ніяких звісток, викликала у мене захват. Я стрибав, як дитина. Зурін сміявся і казав, знизуючи плечима: "Ні, тобі не минути лиха! Одружишся — ні за що пропадеш!"

Тимчасом дивне почуття отруювало мою радість: думка про лиходія, забризканого кров'ю стількох безневинних жертв, та про кару, яка на нього чекала, тривожила мене мимоволі: "Ємелю, Ємелю!—думав я з досадою,— чому не наткнувся ти на штик або не потрапив під картеч? Кращого нічого не міг би ти придумати". Що накажете робити? Думка про нього нерозлучна була в мене з думкою про пощаду, яку він дав мені в одну із найжахливіших хвилин його життя, і про визволення моєї нареченої з рук мерзенного Швабріна.

Зурін дав мені відпуск. Через кілька днів мав я знову опинитися в моїй сім'ї, побачити знову мою Марію Іванівну... Раптом несподівана гроза мене вразила.

В день, призначений для виїзду, в саму ту хвилину, коли готувався я рушити в дорогу, Зурін увійшов до мене в хату, тримаючи в руках папір, з виразом надзвичайно заклопотаним. Щось кольнуло мене в серце. Я злякався, сам не знаючи чого. Він вислав мого денщика і сказав, що має до мене діло.— Що таке? — спитав я з неспокоєм.—"Маленька неприємність,— відповів він, подаючи мені папір.— Прочитай, що зараз я

одержав". Я став його читати: це був секретний наказ до всіх окремих начальників арештувати мене, де б не попався, і негайно відправити під караулом у Казань в Слідчу Комісію, засновану в справі Пугачова.

Папір мало не випав з моїх рук. "Робити нічого! — сказав Зурін.— Обов'язок мій коритися наказу. Мабуть, чутка про твої товариські подорожі з Пугачовим якось та дійшла до уряду. Сподіваюся, що справа не буде мати ніяких наслідків і що ти виправдаєшся перед комісією. Не сумуй і рушай". Совість моя була чиста; я суду не боявся; але думка відстрочити хвилину солодкого побачення, може, на кілька ще місяців— страхала мене. Візок був готовий. Зурін по-дружньому зі мною попрощався. Мене посадили у візок. Зі мною сіли два гусари з шаблями наголо, і я поїхав по великій дорозі.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

РОЗДІЛ XIV

СУД

Слава людська —

Хвиля морська.

Прислів'я.

Я був певен, що виною всьому був самовільний від'їзд з Оренбурга. Я легко міг виправдатися: наїзництво не тільки ніколи не було заборонене, але ще всіма силами було підтримуване. Я міг бути обвинувачений в надмірній запальності, а не в непослуху. Але приятельські стосунки мої з Пугачовим могли бути доведені безліччю свідків і повинні були здаватися принаймні дуже підозрілими. Всю дорогу думав я про допит, який на мене чекав, обмірковував свої відповіді, і вирішив перед судом розказати

щиру правду, вважаючи цей спосіб виправдання за найпростіший, а разом з тим і за найбільш надійний.

Я приїхав у Казань, спустошену й погорілу. По вулицях, на місці будинків, лежали купи вугілля і стирчали задимлені стіни без покрівель і вікон. Такий був слід, залишений Пугачовим! Мене привезли в кріпость, яка вціліла посеред згорілого міста. Гусари здали мене караульному офіцерові. Він звелів покликати коваля. Наділи мені на ноги ланцюг і закували його наглухо. Потім відвели мене в тюрму і залишили одного в тісній і темній конурці, з самими голими стінами і з віконечком, загородженим залізними ґратами.

Такий початок не провіщав мені нічого доброго. Одначе ж я не втрачав ні бадьорості, ні надії. Я вдався до втіхи всіх скорбящих і, вперше зазнавши насолоди молитви, яка виливалася з чистого, але змученого серця, спокійно заснув, не турбуючись про те, що зо мною буде.

На другий день тюремний сторож мене розбудив, казавши, що мене викликають в комісію. Два солдати повели мене через двір у комендантський будинок, зупинилися в передній і впустили самого у внутрішні кімнати.

Я ввійшов у залу досить простору. За столом, вкритим паперами, сиділо два чоловіки: літній генерал, на вигляд суворий і холодний, і молодий гвардійський капітан, років двадцяти восьми, дуже приємної зовнішності, моторний і вільний у поводженні. Біля віконця за окремим столом сидів секретар з пером за вухом, схилившись над папером, готовий записувати мої зізнання. Почався допит. Мене спитали про моє ім'я і звання. Генерал поцікавився, чи не син я Андрія Петровича Гриньова? І на відповідь мою сказав суворо: "Шкода, що така шановна людина має такого негідного сина!" Я спокійно відповів, що які б не були обвинувачення, що тяжіють наді мною, я маю надію їх розвіяти чистосердним поясненням істини. Упевненість моя йому не сподобалася. "Ти, брат, меткий,— сказав він мені, насупившись;— але бачили ми й не таких!"

Тоді молодий чоловік спитав мене: з якої нагоди і коли саме пішов я на службу до Пугачова і на які доручення був я ним використаний.

Я відповів з обуренням, що я, як офіцер і дворянин, ні на яку службу до Пугачова вступати і ніяких доручень від нього прийняти не міг.

— Яким же чином,— заперечив мій допитувач,— дворянин і офіцер сам помилуваний самозванцем, тимчасом як усі його товариші по-злочинному вбиті? Яким чином цей самий офіцер і дворянин по-дружньому бенкетує з бунтівниками, приймає від головного лиходія подарунки, шубу, коня і полтиника грошей? Як виникла така дивна дружба і на чому вона основана, як не на зраді або принаймні на мерзенній і злочинній малодушності?

Я був глибоко ображений словами гвардійського офіцера і палко почав своє виправдання. Я розповів, як почалося моє знайомство з Пугачовим у степу, під час хуртовини; як при взятті Бєлогорської кріпості він мене пізнав і пощадив. Я сказав, що кожух і коня, правда, не посовістився я взяти від самозванця; але що Бєлогорську кріпость захищав я проти лиходія до останньої змоги. Нарешті, я порався і на мого генерала, який міг засвідчити мою старанність під час тяжкої оренбурзької облоги.

Суворий генерал взяв із стола розпечатаний лист і став читати його вголос:

— На запитання вашого превосходительства щодо прапорщика Гриньова, який нібито причетний до нинішнього заколоту і вступив у зносини з лиходієм, службою недозволені і обов'язку присяги противні, пояснити маю честь: згаданий прапорщик Гриньов перебував на службі в Оренбурзі від початку жовтня минулого 1773 року до 24 лютого нинішнього року, в котре число він з міста виїхав і з того часу вже в команду мою не з’являвся. А чутно від перебіжчиків, що він був у Пугачова в слободі і з ним разом їздив у Бєлогорську кріпость, в якій

раніше був він на службі; щодо його поведінки, то я можу..." Тут він спинив своє читання і сказав мені суворо: "Що ти тепер скажеш на своє виправдання?"

Я хотів був продовжувати, як почав, і розповісти про свої стосунки з Марією Іванівною так само щиро, як і все інше. Але раптом відчув непереборну огиду. Мені спало на думку, що коли назву її, то комісія притягне її до відповідальності; і думка вплутати ім'я її між мерзенні наклепи лиходіїв і її саму привести на очну з ними ставку — ця жахлива думка так мене вразила, що я зам’явся і збився.

Судді мої, що почали, здавалося, вислухувати відповіді мої з деякою прихильністю, були знову упереджені проти мене, побачивши, що я збентежився. Гвардійський офіцер сказав, щоб мене поставили на очну ставку з головним донощиком. Генерал звелів гукнути вчорашнього лиходія. Я жваво обернувся до дверей, ждучи появи свого обвинувача. Через кілька хвилин забряжчали ланцюги, двері відчинилися і ввійшов Швабрін. Я здивувався з того, як вів змінився. Він був страшенно худий і блідий. Волосся його, недавно чорне як смола, зовсім посивіло; довга борода була скуйовджена. Він повторив обвинувачення свої слабим, але сміливим голосом. За його словами, я відряджений був від Пугачова в Оренбург шпигуном; щодня виїжджав на перестрілки, щоб передавати листовні повідомлення про все, що робилося в місті; що нарешті явно перекинувся до самозванця. Їздив з ним з кріпості в кріпость, намагаючись всяке губити своїх товаришів-зрадників, щоб займати їх місця користуватися нагородами, які роздавав самозванець. Я вислухав його мовчки і був задоволений одним: ім'я Марії Іванівни не вимовив мерзенний лиходій, чи не тому ще самолюбство його страждало від думки про ту, яка відвернулася від нього з презирством; чи не тому, що в серці його жевріла іскра того ж почуття, котре і мене змушувало мовчати — як би там не було, ім'я дочки Бєлогорського коменданта не було назване в присутності комісії. Я утвердився ще більше в моєму намірі, і коли судді спитали: чим можу заперечити свідчення Швабріна, я відповів, що додержуюся першого свого пояснення і нічого іншого на своє виправдання сказати не можу. Генерал велів нас вивести. Ми вийшли

разом. Я спокійно глянув на Швабріна, але не сказав йому й слова. Він посміхнувся злісною посмішкою і, підібравши свої ланцюги, випередив мене і прискорив свою ходу. Мене знову відвели в тюрму і з того часу уже на допит не викликали.

Я не був свідком усього, про що лишається мені розповісти читачеві: але я так часто чув про це розповіді, що найменші подробиці запали в мою пам'ять і що мені здається, наче я тут же був незримо присутній.

Марію Іванівну прийняли мої батьки з тією щирою привітністю, якою відзначалися люди старого часу. Вони бачили благодать божу в тому, що мали нагоду дати притулок і приголубити бідну сироту. Незабаром вони до неї щиро прив'язалися, бо не можна було її узнати й не полюбити. Моя любов уже не здавалася батечкові пустою дурістю; а матінка тільки того й бажала, щоб її Петруша одружився з милою капітанською дочкою.

Чутка про мій арешт вразила всю мою сім'ю. Марія Іванівна так просто розповіла моїм батькам про дивне знайомство моє з Пугачовим, що воно не тільки не турбувало їх, але ще й змушувало сміятися часто від щирого серця. Батечко не хотів вірити, щоб я міг бути замішаний в мерзенному бунті, метою якого було повалення престолу і знищення дворянського роду. Він суворо допитав Савельїча. Старий не потаїв, що панич бував в гостях у Ємельки Пугачова і що, мовляв, лиходій таки був прихильний до нього; але клявся, що ні про яку зраду він не чував. Старики заспокоїлись і нетерпляче стали ждати сприятливих звісток. Марія Іванівна дуже була стривожена, але мовчала, бо була обдарована надзвичайною скромністю й обережністю.

Минуло кілька тижнів... Раптом батечко одержує з Петербурга лист від нашого родича князя Б **. Князь писав йому про мене. Після звичайного вступу, він повідомляв його, що підозри щодо участі моєї в замислах бунтівників, на жаль, виявилися надто слушними, для науки іншим мене мали б стратити, але що государиня, зважаючи на заслуги й похилий вік батька, вирішила помилувати злочинного сина і, звільняючи

його від ганебної страти, звеліла тільки заслати у віддалений край Сибіру на вічне поселення.

Цей несподіваний удар мало не вбив батька мого. Він втратив свою звичайну твердість, і жаль його (звичайно німий) виливався в гірких скаргах. "Як!—повторював він у нестямі.— Син мій брав участь у замислах Пугачова! Боже праведний, до чого я дожив! Государиня звільняє його від страти! Від цього хіба мені легше? Не кара страшна: пращур мій помер на лобному місці, відстоюючи те, що вважав святинею свого сумління; батько мій постраждав разом з Волинським і Хрущовим. Але дворянинові зрадити свою присягу, з'єднатися з розбійниками, з убивцями, з втеклими холопами!.. Ганьба і сором нашому родові..." Злякана його розпачем матінка не сміла при ньому плакати і намагалася повернути йому бадьорість, кажучи про непевність поговору, про хисткість людської думки. Батько мій був невтішний.

Марія Іванівна мучилася більше за всіх. Впевнена, що я міг виправдатися, коли б тільки схотів, вона догадувалася про істину і вважала себе причиною мого нещастя. Вона ховала від усіх свої сльози й страждання і тимчасом безперервно думала про засоби, як би мене врятувати.

Якось увечері батечко сидів на дивані, перегортаючи сторінки Придворного Календаря; але думки його були далеко, і читання не справляло на нього звичайного свого впливу. Він насвистував старовинний марш. Матінка мовчки в'язала шерстяну фуфайку, і сльози час від часу капали на її роботу. Раптом Марія Іванівна, що тут-таки сиділа з роботою, заявила, що необхідність її змушує їхати в Петербург і що вона просить дати їй змогу відправитися. Матінка дуже засмутилася. "Чого тобі в Петербург?—сказала вона.— Невже, Маріє Іванівно, хочеш і ти нас покинути?" Марія Іванівна відповіла, що вся майбутня доля її залежить від цієї подорожі, що вона їде шукати покровительства і допомоги у сильних людей, як дочка людини, що постраждала за свою вірність.

Батько мій похилив голову: кожне слово, що нагадувало про мнимий злочин сина, було для нього тяжке і здавалося ущипливим докором, "їдь, голубко! — сказав він їй, зітхнувши.— Ми твоєму щастю перешкоджати не хочемо. Дай боже тобі за жениха доброго чоловіка, не ошельмованого зрадника". Він устав і вийшов з кімнати.

Марія Іванівна, залишившися наодинці з матінкою, почасти розповіла про свій намір. Матінка із сльозами обняла її і молила бога про благополучний кінець задуманої справи. Марію Іванівну спорядили, і через кілька днів вона вирушила в дорогу з вірною Палашею і з вірним Савельїчем, який, силою розлучений зі мною, втішався принаймні думкою, що служить моїй нареченій.

Марія Іванівна благополучно прибула в Софію і, довідавшися на поштовому дворі, що двір перебував у той час в Царському Селі, вирішила тут спинитися, їй відвели куточок за перегородкою. Жінка наглядача зразу ж з нею розговорился, сказала, що вона племінниця придворного грубника, і посвятила її у всі таємниці придворного життя. Вона розповіла, о котрій годині государиня звичайно прокидалася, пила кофій, прогулювалась; які вельможі були в той час при ній; що зволила вона вчора говорити у себе за столом, кого приймала ввечері,— словом, розмова Анни Власівни варта була кількох сторінок історичних записок і була б дорогоцінною для потомства. Марія Іванівна слухала її з увагою. Вони пішли в сад. Анна Власівна розповіла історію кожної алеї і кожного місточка, і, нагулявшись, вони повернулися на станцію дуже задоволені одна одною.

На другий день рано-вранці Марія Іванівна прокинулася, одяглася і тихенько пішла в сад. Ранок був чудовий, сонце освітлювало вершечки лип, що вже пожовкли під свіжим подихом осені. Широке озеро сяяло нерухомо. Прокинувшись, лебеді поважно випливали з-під кущів, що затіняли береги. Марія Іванівна пішла вздовж чудового лугу де щойно поставлений був пам’ятник на честь недавніх перемог графа Петра Олександровича Румянцева. Раптом біла собачка англійської породи загавкала і побігла їй назустріч. Марія Іванівна злякалася і спинилася. В

цю саму мить пролунав приємний жіночий голос:— "Не бійтеся, вона не вкусить". І Марія Іванівна побачила даму, що сиділа на лаві проти пам'ятника. Марія Іванівна сіла на другому кінці лави. Дама пильно на неї дивилася; а Марія Іванівна, з свого боку кинувши кілька побіжних поглядів, встигла оглянути її з ніг до голови. Вона була в білому ранковому вбранні, в нічному чепці й тілогрійці, їй здавалося літ сорок. Лице її, повне і рум'яне, виражало поважність і спокій, а блакитні очі і легка посмішка мали принадність невимовну. Дама перша порушила мовчання.

— Ви, мабуть, не тутешні? — сказала вона.

— Так, пані: я вчора тільки приїхала з провінції.

— Ви приїхали з вашими батьками?

— О, ні! Я приїхала сама

— Сама! Але ви такі ще молоді!

— У мене немає ні батька, ні матері.

— Ви тут, звичайно, у якихось справах?

— Так, пані. Я приїхала подати прохання государині.

— Ви сирота: мабуть, ви скаржитеся на несправедливість і кривду?

— О! ні! Я приїхала просити милості, а не справедливості.

— Дозвольте спитати, хто ви такі?

— Я дочка капітана Миронова.

— Капітана Миронова! Того самого, що був комендантом однієї з оренбурзьких кріпостей?

— Так, пані.

Дама, здавалося, була зворушена. "Вибачте мене,— сказала вона голосом ще більш ласкавим,— якщо я втручаюся у ваші справи; але я буваю при дворі; розкажіть мені, в чому полягає ваше прохання, і, може, мені вдасться вам допомогти".

Марія Іванівна встала і шанобливо їй подякувала. Все в невідомій дамі мимохіть вабило серце і викликало довіру. Марія Іванівна вийняла з кишені складений папір і подала незнайомій своїй покровительці, яка стала читати його про себе.

Спочатку вона читала з виразом уважним і прихильним: але раптом обличчя її змінилося,— і Марія Іванівна, що стежила очима за всіма її рухами, злякалася строгого виразу цього обличчя, хвилину тому такого приємного і спокійного.

— Ви просите за Гриньова?—сказала дама з холодним виразом.— Імператриця не може його простити. Він пристав до самозванця не з незнання і легковірності, але як безчесний і шкідливий негідник.

— Ах, неправда!—скрикнула Марія Іванівна.

— Як неправда!— заперечила дама, вся спалахнувши.

— Неправда, їй-богу, неправда! Я знаю все, я все вам розкажу. Він задля мене однієї терпів усе, що спіткало його. І якщо він не виправдався перед судом, то хіба тому тільки, що не хотів вплутати мене.— Тут вона палко розповіла все, що вже відомо моєму читачеві.

Дама вислухала її з увагою.— "Де ви зупинилися?" — питала вона потім; і почувши, що у Анни Власівни, промовила з посмішкою: "А! знаю. Прощайте, не говоріть нікому про нашу зустріч. Я сподіваюсь, що ви не довго будете ждати відповіді на ваш лист".

З цим словом вона встала й увійшла в криту алею, а Марія Іванівна повернулася до Анни Власівни, сповнена радісної надії.

Хазяйка поганила її за ранню осінню прогулянку, шкідливу, за її словами, для здоров'я молодої дівчини. Вона принесла самовар і за чашкою чаю тільки було взялася до нескінченних розповідей про двір, як раптом придворна карета зупинилася біля ґанку, і камер-лакей увійшов із сповіщенням, що государиня зволить до себе запрошувати панночку Миронову.

Анна Власівна здивувалася і заметушилася. "Ой, господи!— закричала вона.— Государиня викликає вас до двору. Як же це вона дізналась про вас? Та як же ви, матінко, з'явитеся перед імператрицею? Ви ж либонь і ступити по-придворному не вмієте... Чи не провести мені вас? Все ж таки я вас хоч у чомусь та можу застерегти. І як же вам їхати в дорожньому вбранні? Чи не послати до повитухи за її жовтим роброном?" Камер-лакей сказав, що государиня волить, щоб Марія Іванівна їхала сама і в тому, в чому її застануть. Робити було нічого: Марія Іванівна сіла в карету і поїхала в палац у супроводі порад і благословень Анни Власівни.

Марія Іванівна передчувала вирішення нашої долі; серце її сильно билося і завмирало. Через кілька хвилин карета спинилася біля палацу. Марія Іванівна з трепетом пішла по сходах. Двері перед нею розчинилися навстіж. Вона пройшла довгий ряд пустих пишних кімнат; камер-лакей показував дорогу. Нарешті, підійшовши до замкнених дверей, він сказав, що зараз про неї доповість, і залишив її саму.

Думка побачити імператрицю віч-на-віч так страхала її, що вона насилу могла триматися на ногах. Через хвилину двері відчинилися, і вона увійшла в прибиральню государині.

Імператриця сиділа за своїм туалетом. Кілька придворних оточували її і шанобливо пропустили Марію Іванівну, государиня ласкаво до неї звернулася, і Марія Іванівна пізнала в ній ту даму, з якою так одверто говорила вона кілька хвилин тому. Государиня підкликала її і сказала з посмішкою: "Я рада, що могла додержати свого слова і задовольнити вашу просьбу. Справу вашу закінчено. Я переконана в безневинності вашого нареченого. Ось лист, який самі потрудіться відвезти до майбутнього свекра".

Марія Іванівна взяла лист тремтячою рукою і, заплакавши, упала до ніг імператриці, що підвела її й поцілувала. Государиня розговорилася з нею. "Знаю, що ви не багаті,— сказала вона;—але я маю борг перед дочкою капітана Миронова. Не турбуйтеся про майбутнє. Я беру на себе подбати про ваш достаток".

Приголубивши бідну сироту, государиня її відпустила. Марія Іванівна поїхала назад у тій самій придворній кареті. Анна Власівна, що нетерпляче ждала її повернення, засипала її запитаннями, на які Марія Іванівна відповідала сяк-так. Анна Власівна хоч і була незадоволена з її безпам'ятства, але приписала його провінціальній сором'язливості і простила великодушно. Того ж дня Марія Іванівна, не поцікавившись глянути на Петербург, назад поїхала в село...

Тут кінчаються записки Петра Андрійовича Гриньова. Із родинних переказів відомо, що він був звільнений з ув'язнення в кінці 1774 року, по іменному наказу; що він був присутній при страті Пугачова, і той пізнав його в натовпі і кивнув йому головою, яку через хвилину, мертву й закривавлену, показано було народові. Незабаром після того Петро Андрійович одружився з Марією Іванівною. Потомство їх благоденствує в Симбірській губернії.— За тридцять верст від *** стоїть село, що належить десятьом поміщикам.— В одному з панських флігелів

показують власноручний лист Катерини II за склом і в рамці. Він написаний до батька Петра Андрійовича і містить виправдання його синові і похвалу розумові й серцю дочці капітана Миронова. Рукопис Петра Андрійовича Гриньова переданий був нам від одного з його внуків, який довідався, що ми зайняті були працею, яка стосується часів, описаних його дідом. Ми наважилися, з дозволу родичів, видати його окремо, підшукавши до кожного розділу відповідний епіграф і дозволивши собі змінити деякі власні імена.

Видавець

19 жовтня 1836

АПІТАНСЬКА ДОЧКА

ДОДАТОК (ПРОПУЩЕНИЙ РОЗДІЛ)

Розділ цей не включено в остаточну редакцію "Капітанської Дочки" і зберігся в чорновому рукопису. В тексті розділу Гриньов називається Буланіним, а Зурін — Грнньовим.

Ми наближалися до берегів Волги; полк наш увійшов у село** і зупинився в ньому ночувати. Староста сказав мені, що по той бік усі села збунтувалися, зграї пугачовські бродять скрізь. Ця звістка мене дуже стурбувала. Ми повинні були переправитися на другий день вранці. Нетерпіння опанувало мене. Село батька мого лежало за 30 верст по той бік річки. Я спитав, чи не знайдеться перевізника. Всі селяни були рибалки; човнів було багато. Я прийшов до Гриньова і повідомив його про свій намір. "Бережися,— сказав він мені.—Одному їхати небезпечно. Дождися ранку. Ми переправимося перші і приведемо в гості до твоїх батьків 50 чоловік гусарів на всякий випадок".

Я настояв на своєму. Човен був готовий. Я сів у нього з двома гребцями. Вони відчалили і вдарили у весла.

Небо було ясне. Місяць сяяв. Погода була тиха. Волга бігла рівно й спокійно. Човен, плавно гойдаючись, швидко линув по темних хвилях. Я поринув у мрії. Минуло з півгодини. Ми вже досягли середини ріки... раптом гребці почали перешіптуватися між собою. "Що там?"—спитав я, розбуркавшись. "Не знаємо, бог відає",— відповіли гребці, Дивлячись в один бік. Очі мої взяли той самий напрям, і я побачив у пітьмі щось таке, що пливло вниз по Волзі. Незнайомий предмет наближався. Я звелів гребцям зупинитися і ждати його. Місяць зайшов за хмару. Пливучий привид зробився ще невиразнішим. Він був від мене вже близько, і я все ще не міг розгледіти. "Що б це було,— говорили гребці.— Парус не парус, щогли не щогли..."—Раптом місяць вийшов з-за хмари і осяяв видовище жахливе. Нам назустріч пливла шибениця, поставлена на плоту. Три тіла висіли на перекладці. Болісна цікавість опанувала мене. Я захотів глянути на обличчя повішених.

За моїм наказом гребці зачепили пліт гаком човен мій ткнувся у пливучу шибеницю. Я вистрибнув і опинився між жахливими стовпами. Яскравий місяць осяював спотворені обличчя нещасних. Один з них був старий чуваш, другий російський селянин, сильний і здоровий парубок років 20-ти. Але глянувши на третього, я дуже був уражений і не міг стриматися від жалісного вигуку: це був Ванька, бідолашний мій Ванька, що з нерозуму свого пристав до Пугачова. Над ними прибита була чорна дошка, на якій білими великими літерами було написано: Лиходії й бунтівники. Гребці дивилися байдуже і ждали мене, удержуючи пліт гаком. Я сів знову в човен. Пліт поплив униз по річці. Шибениця довго чорніла в темряві. Нарешті вона зникла — і човен мій причалив до високого й крутого берега...

Я щедро розплатився з гребцями. Один з них повів мене до виборного села, що стояло біля перевозу Я ввійшов а ним разом у хату. Виборний, почувши, що я вимагаю коней, прийняв мене досить грубо, але мій вожатий сказав йому тихо кілька слів, і його суворість зразу обернулась у квапливу послужливість. За одну хвилину тройка була готова, я сів у візок і звелів себе везти у наше село

Я мчав великим шляхом, повз сонні села. Я боявся одного: бути спиненим на шляху. Якщо нічна зустріч моя на Волзі свідчила про присутність бунтівників, то вона заразом була доказом і сильної протидії уряду. На всякий випадок я мав у кишені пропуск, виданий мені Пугачовим, і наказ полковника Гриньова. Але ніхто мені не зустрівся і над ранок я побачив ріку і ялиновий гай, за яким стояло наше село. Ямщик ударив по конях, і за чверть години я в'їхав у **.

Панський будинок стояв на другім кінці села. Коні мчали скільки сили. Раптом посеред села ямщик почав їх стримувати. "Що там?"— спитав я нетерпляче. "Застава, пане",— відповів ямщик, насилу зупиняючи розлютованих своїх коней. Справді, я побачив рогатку і вартового з києм. Мужик підійшов до мене і скинув бриля, питаючи паспорта. "Що це значить?—спитав я його,—чого тут рогатка? Кого ти стережеш?" — "Та ми, батечку, бунтуємо",— відповів він, чухаючись.

— А де ваші пани? —спитав я з сердечним завмиранням..

— Пани наші де?—повторив мужик.— Пани наші у хлібній коморі.

— Як у коморі?

— Та Андрюха, земський, посадив, бач, їх в колодки і хоче везти до батечка-государя.

— Боже мій! Відвертай, дурню, рогатку. Чого ж ти гав ловиш?

Вартовий барився. Я вискочив з воза, зацідив (вибачте) у вухо і сам відсунув рогатку. Мужик мій дививсь на мене з безглуздим подивом. Я сів знову на воза і звелів мчати до панського будинку. Хлібна комора стояла в дворі. Біля замкнених дверей стояли два мужики теж з киями. Віз спинився прямо перед ними. Я вискочив і кинувся прямо на них. "Відчиняйте двері!" — сказав я їм. Мабуть, вигляд мій був страшний. Принаймні вони повтікали, кинувши киї. Я спробував збити замок, а двері

виламати, але двері були дубові, а величезний замок несокрушенний. В цю мить ставний молодий мужик вийшов з-за хати для челяді і з виглядом гордовитим спитав мене, як я смію бешкетувати. "Де Андрюшка земський,— закричав я йому. — Гукнути його до мене".

— Я сам Андрій Афанасійович, а не Андрюшка,— відповів він мені, погордо взявшися в боки. — Що треба?

Замість відповіді я схопив його за комір і, притягши До дверей комори, звелів їх відмикати. Земський був уперся, але батьківська кара вплинула і на нього. Він вийняв ключ і відімкнув комору. Я кинувся через поріг і в темному кутку, слабо освітленім вузьким отвором, прорубаним у стелі, побачив матір і батька. Руки їх були зв'язані, на ноги набиті були колодки. Я кинувся їх обіймати і не міг вимовити й слова. Обоє поглядали на мене з подивом,— три роки військового життя так змінили мене, що вони не могли мене пізнати. Матінка ахнула і залилася сльозами.

Раптом почув я любий знайомий голос. "Петре Андрійовичу! Це ви!" Я остовпів... оглянувся і бачу в іншому кутку Марію Іванівну, теж зв'язану.

Батько дивився на мене мовчки, не сміючи вірити самому собі. Радість сяяла на обличчі його. Я спішив шаблею порозрізувати вузли їх вірьовок.

— Здрастуй, здрастуй, Петрушо,— говорив батько мені, притискаючи мене до серця,— слава богу, діждалися тебе...

— Петрушо, голубе мій,— говорила матінка.— Як тебе господь привів! Чи здоровий ти?

Я поспішав вивести їх з ув’язнення,— але, підійшовши до дверей, я побачив, що їх замкнено. "Андрюшко,— закричав я,— відімкни!"

— Ще б пак,— відповів з-за дверей земський.— Сиди лишень сам тут. От уже навчимо тебе бешкетувати та за комір шарпати государевих чиновників!

Я став оглядати комору, шукаючи, чи не було якого-небудь способу вибратися.

— Не турбуйся,— сказав мені батечко,— не такий я хазяїн, щоб можна було в комори мої входити й виходити злодійськими пролазками.

Матінка, на хвилину обрадувана моєю появою, впала у відчай, побачивши, що довелося й мені поділити загин усієї сім'ї. Але я був спокійніший з того часу, як перебував з ними і з Марією Іванівною. Зо мною була шабля і два пістолети, я міг ще витримати облогу. Гриньов повинен був наспіти над вечір і нас визволити. Я розповів про все це моїм батькам і встиг заспокоїти матінку. Вони віддалися цілком радості побачення.

— Ну, Петре,— сказав мені батько,— доволі ти витворяв, і я на тебе дуже таки був сердитий. Та нема чого згадувати про старе. Маю надію, що тепер ти виправився і переказився. Знаю, що ти служив, як належить чесному офіцерові. Дякую. Потішив мене, старого. Коли тобі зобов'язаний я буду визволенням, то життя мені вдвічі буде приємніше.

Я з сльозами цілував його руку і дивився на Марію Іванівну, яка так зраділа з моєї присутності, що здавалася цілком щасливою і спокійною.

Близько обіду почули ми незвичайний галас і крик. "Що це значить,— сказав батько,— вже чи не твій полковник наспів?"—"Неможливо,— відповів я.— Він не буде раніше вечора". Галас ставав більшим. Били на ґвалт. По двору ганяли кінні люди; в цю мить у вузький отвір, прорубаний в стіні, просунулася сива голова Савельїча, і мій бідолашний слуга промовив жалісним голосом: "Андрію Петровичу, Авдотіє Василівно, батечку ти мій, Петре Андрійовичу, матінко Маріє Іванівно, біда! лиходії

увійшли в село. І чи знаєш, Петре Андрійовичу, хто їх привів? Швабрін, Олексій Іванович, дідько б його взяв!" Почувши ненависне ім’я, Марія Іванівна сплеснула руками і застигла нерухомо.

— Слухай,— сказав я Савельїчу,— пошли кого-небудь верхи до перевозу, назустріч гусарському полку; і звели дати знати полковникові про нашу небезпеку.

— Та кого ж послати, паничу! Всі хлопці бунтують, а коней всіх захоплено! Лишенько! Ось уже в дворі — до комори добираються.

В цей час за дверима обізвалося кілька голосів. Я мовчки дав знак матінці і Марії Іванівні відійти в куток, оголив шаблю і притулився до стіни біля самих дверей. Батечко взяв пістолети і на обох звів курки і став біля мене. Забряжчав замок, двері відчинилися і голова земського просунулась. Я вдарив по ній шаблею, і він упав, загородивши вхід. В ту ж мить батечко вистрілив у двері з пістолета. Натовп, що взяв нас в облогу, відбіг з прокляттями. Я перетяг через поріг пораненого і замкнув двері внутрішньою петлею. Двір був повен озброєних людей. Між ними пізнав я Швабріна.

— Не бійтеся, — сказав я жінкам,— є надія.— А ви, батечку, вже більше не стріляйте. Побережемо останній заряд.

Матінка мовчки молилася богові; Марія Іванівна стояла біля неї, з ангельським спокоєм ждучи вирішення долі нашої. За дверима лунали загрози, лайка й прокляття. Я стояв на своєму місці, готуючись порубати першого сміливця. Раптом лиходії змовкли. Я почув голос Швабріна, що кликав мене на ім'я.

— Я тут, чого ти хочеш?

— Здайся, Буланій, опиратися річ марна. Пожалій своїх стариків. Упертістю себе не врятуєш. Я до вас доберусь!

— Спробуй, зраднику!

— Не стану ні сам сунутися даремно, ні своїх людей втрачати. А звелю підпалити комору і тоді побачимо, що ти робитимеш, Дон-Кіхоте бєлогорський. Тепер час обідати. Поки що сиди та думай на дозвіллі. До побачення, Маріє Іванівно, не прошу у вас вибачення: вам, мабуть, не нудно в потемках з вашим рицарем.

Швабрін пішов і залишив варту біля комори. Ми мовчали. Кожен з нас думав сам собі, не сміючи передати іншому своїх думок. Я уявляв собі все, що спроможний був учинити озлоблений Швабрін. Про себе я майже не турбувався. Признатися? І доля батьків моїх не так жахала мене, як доля Марії Іванівни. Я знав, що матінку палко любили селяни і дворові люди, батечка, незважаючи на його строгість, також любили, бо був справедливий і знав справжні нужди підвладних йому людей. Бунт їх був помилка, миттєве сп'яніння, а не вияв обурення. Тут пощада була можлива. Але Марія Іванівна? Яку долю готувала їй розбещена я безсовісна людина! Я не наважувався зупинитися на цій жахливій думці і готувався, прости господи, скоріше умертвити її, ніж вдруге побачити в руках жорстокого недруга. Минуло ще з годину. В селі лунали пісні п'яних. Вартові наші їм заздрили і, досадуючи на нас, лаялися і страхали нас мордуванням і смертю. Нарешті утворився великий рух у дворі, і ми знову почули голос Швабріна.

— Що, чи надумалися ви? Чи віддаєтеся добровільно в мої руки?

Ніхто йому не відповів. Підождавши трохи, Швабрін звелів принести соломи. Через кілька хвилин спалахнув вогонь і освітив темну комору, і дим почав пробиватися з-під щілин порога. Тоді Марія Іванівна підійшла до мене і тихо, взявши мене за руку, сказала:

— Годі, Петре Андрійовичу! Не губіть за мене і себе й батьків. Випустіть мене. Швабрін мене послухає.

— Ні за що,— закричав я гнівно.— Чи знаєте ви, що вас чекає?

— Безчестя я не переживу,— відповіла вона спокійно.— Але, може, я врятую мого визволителя і сім'ю, яка так великодушно зглянулася на моє бідне сирітство. Прощайте, Андрію Петровичу. Прощайте, Авдотіє Василівно. Ви були для мене більше, ніж благодійники. Благословіть мене. Простіть же й ви, Петре Андрійовичу. Будьте впевнені, що... що...— тут вона заплакала... і затулила обличчя руками... Я був як божевільний. Матінка плакала.

— Годі вигадувати, Маріє Іванівно,— сказав мій батько.— Хто тебе пустить одну до розбійників! Сиди тут і мовчи. Помирати, так помирати вже разом.

— Слухай, що там ще кажуть?

— Чи здаєтеся?—кричав Швабрін.— Бачите? через п'ять хвилин вас засмажать.

— Не здамося, лиходію!— відповів йому батечко твердим голосом.

Обличчя його, вкрите зморшками, оживлене було дивовижною бадьорістю, очі грізно блискали з-під сивих брів. І, звернувшись до мене, сказав: "Тепер пора!"

Він відімкнув двері. Вогонь влетів і шугнув по брусах, законопачених сухим мохом. Батечко вистрілив з пістолета і ступив за палаючий поріг, закричавши: "Всі за мною". Я схопив за руки матінку і Марію Іванівну і швидко вивів їх на повітря. Біля порога лежав Швабрін, прострелений дряхлою рукою батька мого; юрма розбійників, що тікала від несподіваної нашої вилазки, зразу підбадьорилася і почала нас оточувати. Я встиг завдати ще кілька ударів, але цеглина, вдало кинута, попала мені прямо в груди. Я впав і на хвилину знепритомнів. Опам’ятавшись, побачив я Швабріна, що сидів на скривавленій траві, і

перед ним всю нашу родину. Мене підтримували під руки. Натовп селян, козаків і башкирців оточував нас. Швабрін був страшенно блідий. Однією рукою притискав він поранений бік. На обличчі його був вираз болю і злості. Він повільно підвів голову, глянув на мене і промовив слабим і нерозбірливим голосом:

— Вішати його... і всіх... крім неї...

Зразу натовп лиходіїв оточив нас і з криком потяг до воріт. Та раптом вони нас залишили і порозбігалися; у ворота в'їхав Гриньов і за ним цілий ескадрон з шаблями наголо.

Бунтівники тікали на всі боки; гусари їх переслідували, рубали і хапали в полон. Гриньов скочив з коня, уклонився батечкові й матінці і міцно потис мені руку. "Вчасно я наспів,— сказав він нам.—А! ось і твоя наречена". Марія Іванівна почервоніла по вуха. Батечко до нього підійшов і по-Дякував йому з виглядом спокійним, хоч і зворушеним. Матінка обіймала його, називаючи ангелом-визволителем. "Ласкаво запрошуємо до нас",— сказав йому батечко і повів його до нас у дім.

Проходячи біля Швабріна, Гриньов зупинився. "Це хто?"—спитав він, дивлячись на пораненого. "Це сам ватажок, начальник зграї,— відповів мій батько з деякою гордістю, що виказувала старого воїна,— бог допоміг дряхлій руці моїй покарати молодого лиходія і відомстити йому за кров мого сина". —

Це Швабрін,— сказав я Гриньову.

Швабрін! Дуже радий. Гусари! візьміть його! Та сказати нашому лікареві, щоб він перев'язав йому рану і беріг, як зіницю ока. Швабріна треба неодмінно відправити в секретну Казанську комісію. Він один з головних злочинців, і свідчення його повинні бути важливі.

Швабрін відкрив темний погляд. На обличчі його нічого не відображалося, крім фізичної муки. Гусари віднесли його на плащі.

Ми ввійшли в кімнати. З трепетом дивився я навколо себе, пригадуючи свої дитячі роки. Нічого дома не змінилося, все було на старому місці. Швабрін не дозволив його розграбувати, зберігаючи в самому своєму приниженні мимовільну огиду від безчесного користолюбства. Слуги з'явились в передню. Вони не брали участі в бунті і від щирого серця раділи з нашого визволення. Савельїч торжествував. Треба знати, що під час тривоги, вчиненої нападом розбійників, він побіг у конюшню, де стояв Швабріна кінь, осідлав його, вивів тихенько і, завдяки метушні, непомітно помчав до перевозу. Він зустрів полк, що відпочивав по цей бік Волги — Гриньов, дізнавшися від нього про нашу небезпеку, звелів сідати, скомандував марш, марш в галоп — і, слава богу, примчав вчасно,

Гриньов настояв на тому, щоб голова земського на кілька годин була виставлена біля шинку.

Гусари повернулися з погоні, захопивши в полон кілька чоловік, їх замкнули в ту саму комору, в якій витримали ми достопам'ятну облогу.

Ми розійшлися кожен у свої кімнати. Старим потрібний був відпочинок. Не спавши цілу ніч, я кинувся в постіль і міцно заснув. Гриньов пішов робити свої розпорядження.

Ввечері ми зустрілись у вітальні коло самовара, весело розмовляючи про недавню небезпеку. Марія Іванівна наливала чай, я сів біля неї і зайнявся нею виключно. Батьки мої, здається, прихильно дивилися на ніжність наших взаємин. Досі цей вечір живе в моєму спогаді. Я був щасливий, щасливий цілковито, а чи багато таких хвилин у бідному житті людському?

На другий день доповіли батечкові, що селяни прийшли на панський двір з повинною. Батько вийшов до них на ґанок. При його появі мужики стали на коліна.

— Ну що, дурні,— сказав він їм,— чого ви надумали бунтувати?

— Винні, паночку наш,— відповіли вони вголос.

— Отож, винні. Нашкодять, та й самі не раді. Прощаю вас задля радості, що бог дав мені побачитися з сином, Петром Андрійовичем. Ну, гаразд: повинну голову меч не рубає.

— Винні! Звісно, винні.

— Бог дав годину, пора сіно косити: а ви, дурні, цілі три дні що робили? Старосто! Нарядити всіх до одного на сінокіс: та, дивися, руда бестіє, щоб у мене до Іллі все сіно було в копицях. Забирайтеся.

Мужики поклонилися і пішли на панщину, наче й не було нічого.

Рана Швабріна була не смертельна, його з конвоєм відправили в Казань. Я бачив з вікна, як його поклали на воза. Погляди наші зустрілися, він похнюпив голову, а я похапцем відійшов од вікна. Я боявся показувати, що торжествую над нещастям і приниженням недруга.

Гриньов повинен був відправитися далі. Я вирішив рушити за ним, незважаючи на своє бажання побути ще кілька днів серед своєї родини. Напередодні походу я прийшов до своїх батьків і за тодішнім звичаєм уклонився їм у ноги, просячи їх благословити на одруження з Марією Іванівною. Старики мене підвели і в радісних сльозах дали свою згоду. Я привів до них Марію Іванівну, бліду й тремтячу. Нас благословили... Що почував я, того не стану описувати. Хто був у моєму становищі, той і без цього мене зрозуміє,— хто не був, про це тільки можу пошкодувати і

радити, поки ще час не збіг, закохатися і дістати від батьків благословення.

На другий день полк зібрався. Гриньов попрощався з нашою родиною. Всі ми були певні, що воєнні дії скоро будуть припинені; через місяць я сподівався бути одруженим. Марія Іванівна, прощаючися зо мною, поцілувала мене при всіх. Я сів верхи, Савельїч знову за мною поїхав— і полк вирушив.

Довго дивився я здалеку на сільський будинок, що я його знов покидав. Похмуре передчуття тривожило мене. Хтось мені шепотів, що не всі злигодні для мене минули. Серце чуло нову бурю.

Не стану описувати нашого походу і закінчення Пугачовської війни. Ми проходили через селища, розорені Пугачовим, і мимохіть відбирали у бідних жителів те, що залишили їм розбійники.

Вони не знали, кому коритися. Правління було скрізь припинене. Поміщики ховалися в лісах. Зграї розбійників бешкетували скрізь. Начальники окремих загонів, посланих в погоню за Пугачовим, що тоді тікав до Астрахані, свавільно карали винних і невинних... Становище всього краю, де лютувала пожежа, було жахливе. Не доведи боже бачити російський бунт,— безглуздий і безпощадний. Ті, що замишляють у нас неможливі перевороти, або молоді і не знають нашого народу, або вже люди жорстокосерді, яким чужа душка полушка, та й своя шийка копійка.

Пугачов тікав, переслідуваний Ів. Ів. Міхельсоном. Незабаром дізналися ми про цілковите його розбиття. Нарешті Гриньов дістав від свого генерала звістку, що самозванця піймано, а разом і наказ зупинитися. Нарешті мені можна було їхати додому. Я був у захваті, але дивне почуття затьмарювало мою радість.